İSTANBUL TİCARET
ÜNİVERSİTESİ

T.C.

İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ

DIŞ TİCARET ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI TİCARET YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

TÜRKİYE'DE BÖLGELER BAZINDA DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

FATİH SELAMCI

200015700

İstanbul, 2020

T.C.
İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ
DIŞ TİCARET ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI TİCARET YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

TÜRKİYE'DE BÖLGELER BAZINDA DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

FATİH SELAMCI

200015700

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Güldenur ÇETİN

İstanbul, 2020

T.C. İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ

T.C.
İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ
DIŞ TİCARET ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Uluslararası Ticaret

Yüksek Lisans programı öğrencisi Fatih SELAMCI'nın

Türkiye'de Bölgeler Bazında Dış Ticaretin Ekonomik Büyümeye Etkisi

başlıklı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulu 01.07.2020 tarih ve 1144-7 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/~~oyçokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	UNVANI, ADI SOYADI	ÜNİVERSİTE
TEZ DANIŞMANI	: Dr. Öğr. Üyesi Gülhenur GETİN	İstanbul Ticaret Üniversitesi
JÜRİ ÜYESİ	: Doç. Dr. Serhat YÜKSEL	İstanbul Medipol Üniversitesi
JÜRİ ÜYESİ	: Dr. Öğr. Üyesi Yunus ÖZCAN	İstanbul Ticaret Üniversitesi

ENS.FR.Y15 06.11.2017

ÖZET

Dış ticaret, ülkelerin ekonomik büyümesinde önemli bir göstergedir. Dış ticareti etkin biçimde gerçekleştirmeye yönelik çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Bunun yanında dış ticaretin bölgesel olarak yürütülmesi, ülkenin bölgesel kalkınmasına katkı sağlamaktadır. Gelişen ülkelerden olan Türkiye, 1980 yılından sonra ekonomik serbestleşmeyi benimsemesiyle dış ticaretini ön plana çıkarmıştır. Çalışmanın amacı, Türkiye'de bölgesel dış ticaretin ekonomik büyüme ile olan ilişkisini ortaya koymaktır. Bu çerçevede 2002-2018 dönemi dikkate alınmış olup, panel veri analizi olan Pedroni eşbütünleşme testi yöntem olarak kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre Marmara, Karadeniz, Ege, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde ihracat ve ithalat ile ekonomik büyüme arasında ilişki tespit edilmiştir. Akdeniz Bölgesi'nde ise ihracat ile ekonomik büyüme arasında ilişki tespit edilirken, ithalat ile büyüme arasında ilişkiye rastlanamamıştır. Bu sonuçlara dayanarak, bölgesel kalkınmada dış ticaretin önemli bir yer tuttuğu ve ekonomide bölgesel adalete katkı sağladığı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Bölgesel dış ticaret, Dış ticaret, Ekonomik büyüme, Eşbütünleşme testi

ABSTRACT

Foreign trade is an important indicator of the economic growth of countries. Various theories have been developed to effectively carry out foreign trade. In addition to this, the regional execution of foreign trade contributes to the regional development of the country. Turkey, one of the developing countries, has featured its foreign trade after 1980 with the adoption of economic liberalization. The aim of this study is to demonstrate the relationship between regional foreign trade and Turkey's economic growth. In this framework, the period of 2002-2018 has been taken into consideration and the Pedroni cointegration test of panel data analysis has been used as a method. According to the results of the analysis, there is a relationship between export and import and economic growth in the Marmara, Black Sea, Aegean, Central Anatolia, Eastern Anatolia and Southeastern Anatolia Regions. In the Mediterranean Region, while there is a relationship between export and economic growth, no relationship has been found between import and growth. Based on these results, it is thought that foreign trade plays an important role in regional development and contributes to regional justice in the economy.

Keywords: Regional foreign trade, Foreign trade, Economic growth, Cointegration test

ÖNSÖZ

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, Türkiye'de bulunan yedi coğrafi bölgenin dış ticaret verileri incelenerek, bölgesel dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Bu hedef doğrultusunda, veriler dikkate alınarak, panel veri analizi yapılmıştır. Analiz sonuçlarına ek olarak, gerekli literatür taranmış ve konuyla ilgili özgün bir eser literatüre kazandırılmıştır.

Türkiye'de Bölgeler Bazında Dış Ticaretin Ekonomik Büyümeye Etkisi' adlı çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan ve tez yazım sürecinde, üzerimden ilgi ve desteğini esirgemeyen danışmanım ve kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Güldenur ÇETİN'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca yüksek lisans sürecime başlamamda büyük etkisi olan ve her aşamada kıymetli bilgi ve tecrübeleriyle beni yönlendiren çok saygıdeğer Öğr. Gör. İrfan ERSİN'e, çalışmamın değerlendirilmesinde jüri olarak bulunan ve katkılarını esirgemeyen çok değerli Doç. Dr. Serhat YÜKSEL, Dr. Öğr. Üyesi Yunus ÖZCAN, Dr. Öğr. Üyesi Cihat KÖKSAL ve Dr. Öğr. Üyesi Hakan KALKAVAN Hocalarıma ve hem hayatım boyunca hem de tez sürecimde yanımda olan ve sabır gösteren değerli aileme çok teşekkür ederim.

Yüksek lisans sürecim boyunca bana katkı sağlayan değerli hocalarıma, kurum personeline, arkadaşlarıma ve burada isimlerini sayamadığım herkese teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZET iii
ABSTRACT v
ÖNSÖZ vi
KISALTMALAR viii
TABLO LİSTESİ ix

GİRİŞ 1

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE 3
1.1. Dış Ticaret Kavramı 3
1.2. Dış Ticaret Teorileri 5
1.2.1. Geleneksel Dış Ticaret Teorileri 8
1.2.2. Yeni Dış Ticaret Teorileri 12
1.3. Ekonomik Büyüme Kavramı 16
1.4. Ekonomik Büyüme Teorileri 19
1.4.1. Geleneksel Ekonomik Büyüme Teorileri 20
1.4.2. Modern Ekonomik Büyüme Teorileri 23
1.5. Dış Ticaretin Ekonomik Büyümeye Etkisi 29
1.5.1. Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Stratejileri 31
1.5.1.1. İhracata Dayalı Büyüme Stratejisi 32
1.5.1.2. İthal İkamesine Dayalı Büyüme Stratejisi 33
1.5.2. Dış Ticaret ve Ekonomi Politikaları 33

2. TÜRKİYE'DE BÖLGESEL DÜZEYDE DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ 38
2.1. Türkiye'de Dış Ticaret Gelişimi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi 38
2.1.1. Türkiye'de 1980-2000 Yılları Arasındaki Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi 40
2.1.2. Türkiye'de 2000-2018 Yılları Arasındaki Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi 42
2.2. Marmara Bölgesi'nde Dış Ticaret 45
2.3. Karadeniz Bölgesi'nde Dış Ticaret 48

2.4. Ege Bölgesi'nde Dış Ticaret 50
2.5. Akdeniz Bölgesi'nde Dış Ticaret 52
2.6. İç Anadolu Bölgesi'nde Dış Ticaret 54
2.7. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Dış Ticaret 56
2.8. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Dış Ticaret 58

3. TÜRKİYE'DE BÖLGELER BAZINDA DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ: AMPİRİK UYGULAMA 61
3.1. Literatür Taraması 61
3.2. Veri Seti ve Yöntem 66
3.3. Birim Kök Testi 67
3.4. Pedroni Eşbütünleşme Testi 69
3.5. Bulgular 71
3.5.1. Birim Kök Testi 71
3.5.2. Pedroni Eşbütünleşme Testi 78
SONUÇ 87
KAYNAKÇA 90

KISALTMALAR

AB : Avrupa Birliği

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

ADF : Genişletilmiş Dickey ve Fuller

BDDK : Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu

DF : Dickey ve Fuller

GAP : Güneydoğu Anadolu Projesi

GSYİH : Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

IMF : International Monetary Fund

IPS : Im, Pesaran ve Shin tarafından geliştirilmiş Birim Kök Testi

İZKA : İzmir Kalkınma Aajansı

LLC : Levin, Lin ve Chu tarafından geliştirilmiş Birim Kök testi

PP : Panel Philips-Peron-istatistiği

s. : Sayfa

TCKB : Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı

TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu

vd. : Ve diğerleri

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Türkiye'nin 1923-1979 Yılları Arasındaki Dış Ticaret Verileri **39**

Tablo 2. Türkiye'nin 1980-2000 Yılları Arasındaki Dış Ticaret Verileri **41**

Tablo 3. Türkiye'nin 2000-2018 Yılları Arasındaki Dış Ticaret Verileri **43**

Tablo 4. Marmara Bölgesi Dış Ticaret Verileri **46**

Tablo 5. Karadeniz Bölgesi Dış Ticaret Verileri **49**

Tablo 6. Ege Bölgesi Dış Ticaret Verileri **51**

Tablo 7. Akdeniz Bölgesi Dış Ticaret Verileri **53**

Tablo 8. İç Anadolu Bölgesi Dış Ticaret Verileri **55**

Tablo 9. Doğu Anadolu Bölgesi Dış Ticaret Verileri **57**

Tablo 10. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Dış Ticaret Verileri **59**

Tablo 11. Türkiye'de Bölgesel Dış Ticaret ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Ele Alan Çalışmaların Literatür Özeti **62**

Tablo 12. Değişken Ad ve Tanımları **67**

Tablo 13. Marmara Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları **72**

Tablo 14. Karadeniz Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları **73**

Tablo 15. Ege Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları **74**

Tablo 16. Akdeniz Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları **75**

Tablo 17. İç Anadolu Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları **76**

Tablo 18. Doğu Anadolu Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları **77**

Tablo 19. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları **78**

Tablo 20. Marmara Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları **79**

Tablo 21. Karadeniz Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları **80**

Tablo 22. Ege Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları **81**

Tablo 23. Akdeniz Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları **82**

Tablo 24. İç Anadolu Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları **83**

Tablo 25. Doğu Anadolu Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları..... **84**

Tablo 26. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları..... **85**

Tablo 27. Bölge İhracat ve İthalatı ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki..... **86**

GİRİŞ

Dış ticaret, ekonomik büyümenin gerçekleşmesini sağlayan bileşenlerden biri olmasının yanı sıra ülkenin sosyoekonomik durumuna etki etmektedir. İhracat; yurtiçi üretimi yapılan mallara yeni pazarlar sunmakta, ülkeye döviz girdisi sağlamakta ve ülkenin gelir seviyesini artırmaktadır. Bununla birlikte yurtiçindeki üreticilere üretim kapasitesini artırma imkânı sağlayarak istihdam alanı da oluşturmaktadır. İthalat ise üretimde gerekli olan hammadde ya da ara mamulün dış alımı yapılarak, yeni ürün üretilmesini veya mevcut ürünün geliştirilmesini sağlamaktadır. Ürüne katma değer sağlanarak ihracatın artmasına dolayısıyla ekonomik gücün gelişmesine imkân vermektedir. Buna ek olarak yurtiçi talebini karşılamak veya ürün çeşitliğini artırmak amacıyla mamul ithal edilmesi ise ülkedeki refah seviyesini artırmaktadır. Bu faaliyetlerin ülke ekonomisine katkısı dikkate alındığında, dış ticaretin ekonomik büyümeye doğrudan etkisi olduğu söylenebilmektedir.

Coğrafya, dış ticarette büyük bir öneme sahiptir. Ülkenin sahip olduğu kaynakların yoğunluğuna göre üretim ve ticari operasyonları belirlenmektedir. Bölgelerin sahip olduğu kaynaklar veya olanaklar ise ülke içindeki yapılanmayı sağlamaktadır. Bu nedenle bölgelerin dış ticareti, yapı ve değer bakımından birbirinden farklı olarak gelişmektedir. Ülkenin tam anlamıyla kalkınması, tüm bölgelerin ve toplumun kalkınmasıyla mümkün olmaktadır. Bölgesel dış ticaret, ülke ekonomisindeki büyüme ve istikrarı belirlerken, söz konusu bölgede ekonomik ve toplumsal kalkınmaya da imkân vermektedir. Ülkedeki kaynakların bölgelere eşit dağılmadığı gibi bölgelerin gelişmişlik seviyesi de eşit değildir. Bu nedenle ülkeler bölgesel kalkınma planları hazırlamakta ve uygulamaktadır. Bölgesel dış ticaretin ekonomik büyümeye pozitif etkisi bulunurken ekonomik büyümenin de bölgesel dış ticarete pozitif etkisi bulunmaktadır.

Türkiye'de dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi sebebiyle çeşitli dönemlerde farklı ticaret politika ve stratejileri uygulanmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra ithal ikamesine dayalı strateji uygulanması bir zorunluluk haliyken, süreç içerisinde ekonomik büyümeyi kısıtlayıcı ve kriz ortamı oluşturan bir hal almıştır. 1980 sonrası ekonomide dışa açıklığın benimsenmesiyle birlikte gelir ve

refah artışı yaşanması, dış ticaretin büyüme üzerindeki olumlu etkisini daha net göstermiştir. İhracata dayalı büyüme stratejisi ve bu doğrultuda yapılan düzenlemeler sayesinde Türkiye ekonomisi güçlenmiş ve dünyanın en iyi 20 ekonomisi arasına girmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye'de dış ticaretin Batı bölgelerinde yoğunlaşmasının çeşitli riskleri bulunurken, Doğu bölgelerinde çeşitli sosyoekonomik sorunlar oluşturmaktadır. Bu sebeple bu bölgelere çeşitli destek programları ve kalkınma planları hazırlanmakta ve uygulanmaktadır.

Türkiye'de bölgesel dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisinin incelendiği bu çalışmanın birinci bölümünde dış ticaret kavramının tanımı, tarihi ve teorilerine yer verilmiştir. İkinci bölümde dış ticaret verileri ışığında Türkiye ve yedi coğrafi bölgenin ekonomik durumu incelenmektedir. Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde ise Türkiye'deki bölgesel dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisi ele alınmaktadır. Bu amaçla yedi coğrafi bölgenin 2002-2018 dönemi ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme verileri, Pedroni eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Dış Ticaret Kavramı

Dış ticaret, mal ya da hizmetin belli bir değer karşılığında ülke sınırlarının dışında alım ve satım işlemidir. Bir ülkenin refah seviyesini artıran, gelişmişlik düzeyini gösteren ve önemli gelir kaynağı olan dış ticaret, temel gereksinimlerin karşılanmasında önemli bir olgudur (Antell ve Harris, 2005, s.407). Kimi zaman daha kaliteli, daha ucuz ve güvenilir ürünlere ulaşma amacıyla kimi zaman da mevcut ürünlerin ihtiyaçlarını karşılayamaması nedeniyle başka ülkelerden ürün alma ihtiyacı doğmaktadır. Bu nedenle dış ticaret ekonomi başta olmak üzere tüm yaşamı etkilemektedir (Adıgüzel, 2011, s.23).

Ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu düşünülen dış ticaret, 19. yüzyılda büyümenin motoru olarak ifade edilmiştir. Az gelişmiş ülkeler için dış ticaretin büyümenin motoru olduğu düşüncesi tartışılmaktadır. Bunun yanı sıra dış ticaret, ülkelerin ekonomik büyümesi üzerinde çeşitli faydalar sağlamaktadır (Eicher, 1999, s.179-182). İlk olarak, ülke içinde üretilemeyen mal ve hizmeti ülke dışından ithal ederek, üretim ve kaynak açığını karşılayabilmektedir. İkincisi, ülke içinde üretilmiş ve yeterli düzeyde talebe sahip olmayan veya arz fazlası olan ürünleri, ülke dışında talep edilen pazarlara satarak iç piyasadaki arz fazlası ürünlere pazar sağlayabilmektir (Ballance, Ansari ve Singer, 1985, s.5). Diğer bir faydası ise bir ülkenin mal üretiminde, üretim miktarını artırması maliyetleri düşürecek ve bu sayede aynı ülke piyasada geniş pazar hacmine sahip olacaktır. Son olarak dış ticaretin rekabet faydası, yerli ve yabancı üreticilerin karşı karşıya gelmesini sağlamaktadır. Bunun sonucunda üretimde verimlilik artmakta ve teknoloji gelişmektedir (Dinler, 2012, s.550-551).

Bir ülkenin dış ticaret yapmasının temel nedenleri, otarşi ve üretimde sahip olunan fiyat ve teknolojik avantajlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Otarşi, doğal kaynakların yeryüzüne homojen dağılmaması ve coğrafi, fiziki ve iklim koşullarının aynı olmaması sebebiyle üretim miktarının ve verimliliğin farklı olması şeklinde tanımlanabilir. Üretimde sahip olunan fiyat ve teknolojik avantajlar ise uzmanlaşmanın ülkelere sağladığı üretimde düşük maliyet, yüksek kalite ve

teknolojik gelişme gibi rekabet gücünü ve ürün niteliğini artıran avantajlara sahip olmak için farklı alan ve sektörde kullanabilecekleri kaynakları, uzmanlaştıkları sektöre kaydırması olarak ifade edilebilir. Kaynakların uzmanlaşmış sektöre aktarılması sonucunda oluşan ihtiyacı ithal ederek karşılarken üretilen nitelikli ürünleri ihraç edilmektedir (Dinler, 2012, s.554-557).

Dış ticaret; iki temel neden dışında üretim yetersizliği, nitelikli işgücü eksikliği, maliyet farklılığı, arz fazlası ürünler, farklılaşmış ürün ve tüketici tercihleri gibi nedenlerden dolayı da yapılmaktadır. Bu nedenler kısaca şu şekilde açıklanabilir (Antell ve Harris, 2005, s.408-409).

- *Üretim yetersizliği*: Ülkenin üretimde hammadde veya teknoloji seviyesinin düşük olması sebebiyle iç talebin karşılanamaması durumunda, dış ticaret yapılması gerekmektedir.
- *Nitelikli işgücü eksikliği*: Ülkenin kalifiye işgücünün yetersizliği veya bu işgücü ücretinin yüksek olması sebebiyle nitelikli işgücüne sahip olmayan ülkelerde, iç talebin dış ticaret yaparak karşılanmasıdır.
- *Maliyet farklılıkları*: Üretim faktörlerinin aynı olmaması ve teknolojik seviyenin ülkeler arasında farklılık göstermesi durumunda bazı ülkelere maliyet avantajı sağlamaktadır. Ancak bazı ülkelerin de yüksek maliyetle üretim yapmasına sebep olmaktadır. Yüksek maliyetle üretim yapmak yerine dış ticaret yapılarak bu ürünlerin talebi karşılanmaktadır.
- *Arz fazlası ürünler*: Bir ülkede üretimin iç talepten fazla olması durumunda oluşan arz fazlasının âtıl duruma gelmesini engellemek için dış ticaret yapılarak değerlendirilmesidir.
- *Farklılaşmış ürün*: Bir ülkede üretilen ürünün, başka bir ülkede fiziksel, ekonomik ve nitelik bakımından tüketici grupları tarafından farklı amaçla kullanılmasıdır.
- *Tüketici tercihleri*: Tüketicilerin zevk ve ihtiyaçlarını, ülke içinde üretilen ürünlerin karşılayamaması durumunda başka ülkelerdeki ürünleri tercih edebilmektedir. Bunun sonucunda dış ticaret yapılarak talepler karşılanmaktadır (Obstfeld ve Krugman, 2003, s.10).

Dış ticaret türleri, ihracat ve ithalat olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Dış satım anlamına gelen ihracatın genel tanımı, ülke sınırları içinde serbest dolaşımda bulunan ülke içinde yetişmiş, üretilmiş veya başka ülkelerden ithal edildikten sonra millileştirilmiş mal ve hizmetleri başka ülkelere satmak ya da göndermek olarak ifade edilebilir. Diğer bir deyişle ihracat, yabancılara ya da ülke dışında yerleşik vatandaşlara, mal veya hizmet satışı yapılması ve bu doğrultuda mal veya hizmetlerin ülke dışına gönderilmesi işlemi olarak ifade edilmektedir (Şahin, 2007, s.43). Dış alım anlamına gelen ithalat, ülkenin ihtiyaç duyduğu ve kendi üretemediği mal ve hizmeti, diğer ülkelerden satın alması olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle ticareti yasak olmayan malların, ülke mevzuatınca istenen belgelerle birlikte gümrükten vergi ve resimleri ödenerek, ülke içine girişini sağlamaktır. İhracat ülkeye döviz girdisi sağlarken, ithalat döviz çıktısına sebep olmaktadır. Bununla birlikte ihracatta başarı elde edebilmek için ithalat yapılması gerekmektedir (Melemen, 2016, s.477).

Dış ticaret, önemli kuram ve teorileri içinde barındırmakla beraber bazı özel rejimlere de sahiptir. Literatürde özel dış ticaret rejimleri olarak adlandırılan söz konusu bu rejimler; geçici ithal-geçici ihraç, malların gümrük sınırları içerisinde muhafaza edilmesi anlamına gelen antrepo, transit taşımacılık olarak adlandırılan transit geçiş rejimi, komşu iki ülkenin sınır ticareti olarak ifade edilen sınır ve kıyı ticareti, bedelsiz ithalat-bedelsiz ihracat ve serbest bölgeler olarak sınıflandırılmaktadır (Öztürk, 2009, s.100-106).

1.2. Dış Ticaret Teorileri

Dış ticaret teorileri, iktisadi düşüncenin en eski dallarından biridir. Eski Yunanlılardan beri hükümet yetkilileri, aydınlar ve ekonomistler ülkeler arasındaki ticaretin belirleyicilerini düşünmüş ve ticaretin ülkeye fayda sağlayıp sağlamadığını belirlemeye çalışmıştır. Eski Yunan filozoflarından günümüze kadar uluslararası ticaretin sağladığı faydaların anlaşılması, bazı yerli sanayilerin dış rekabetten zarar görme endişesiyle birleşerek, yeni bir ikili ticaret görüşünü ortaya çıkarmıştır. Ticaretten elde edilen kazançlar ve ithalatın verdiği zararlarla ilgili olarak analistler, serbest ticarete sahip olma isteği konusunda farklı sonuçlara varmıştır. Ayrıca iktisatçılar serbest ticareti, teknolojik ilerlemedeki bazı zararları olmasına rağmen topluma faydalarının daha fazla olduğunu ifade etmektedir. Günümüzde ticaretle

ilgili yoğun tartışmaların da gösterdiği gibi, bu ikili ticaret görüşünün doğasında var olan gerilimler hiçbir zaman aşılamamıştır (Irwin, 2001).

Dış ticarette mevcut durumu hesaplamak, açıklamak ve gelecekteki süreci öngörmek için tarih boyunca birçok görüş ve teori ortaya atılmıştır. Merkantilist ve Fizyokrat yaklaşımlarla başlayıp, günümüze kadar geliştirilen bu teoriler, Geleneksel ve Yeni Dış Ticaret Teorileri olarak 2 başlık altında incelenmektedir. Ancak öncesinde, dış ticaret teorilerinin temeli varsayılan yaklaşımlara değinilmektedir.

- *Merkantilist Yaklaşım*

Merkantilizm kavramı, bir ekonomik politika sistemini ya da 17. ve 18. yüzyıllardaki ekonomik doktrinin gelişiminde bir dönemi veya her ikisini de ifade etmiştir. Genellikle Merkantilizm ile ilgili eserlerin büyük kısmı 17. yüzyılın ikinci çeyreğinden 18. yüzyılın ortalarına kadar İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Merkantilizmi, 1620 ve 1750 yılları arasında temelde politik ve politik ekonomi meseleleriyle ilgilenen, özellikle İngilizce broşür ve kitapların edebiyatı olarak ifade etmek belki de onu daha anlaşılır kılmaktadır (Magnusson, 2007, s.46).

Feodal ekonominin ve zanaatkârlar loncasının yıkılmasını hızlandıran Merkantilist politika, ticari burjuvazinin ve ticaret sermayesinin çıkarlarına uygun şekilde gelişmiştir. Bu politikanın temel hedefi, ülkeye giren altın ve gümüşü artırmada araç olarak kullanılan dış ticaretin hızlı bir şekilde büyümesini teşvik ederek, doğal ekonomiden para ekonomisine geçişi hızlandırmaktır. Bu nedenle Merkantilistler, öncelikle birbiriyle yakından ilişkili olan dış ticaret, ticaret dengesi ve parasal dolaşım düzenindeki sorunlara odaklandığı görülmektedir. Bu sorunların çözümünün üç dönemde ele alındığı görülmektedir. Bu üç dönem; İlk Merkantilist dönem, gelişmiş Merkantilist doktrin dönemi ve anti-Merkantilist muhalefetin başlangıç dönemi olarak gelişmiştir (Rubin ve Colliot-Thélène, 1979, s.35).

İlk Merkantilistler dikkatlerini esas olarak 16. ve 17. yüzyıllarda neredeyse tamamen kargaşa döneminden geçen para dolaşımına adamıştır. Bu kargaşanın sebebi olarak o dönemde gerçekleşmekte olan “fiyat devrimi” ve yönetimlerin sikkelerin ayarını düşürmesi görülebilir. Sikkelerin ayarının düşürülmesi, döviz kurunun kötüleşmesi ve ayarı düşürülmemiş sikkelerin diğer ülkelere çıkması, ticari

burjuvazinin çıkarlarını olumsuz yönde etkilemiştir. 16. ve 17. yüzyılın ilk Merkantilistleri tarafından zorunlu hükümet düzenlemesiyle "para denge sisteminin" sağlanabileceğini ve parasal dolaşımda yaşanan olumsuzlukların aşılabileceğini görüşü ortaya atılmıştır.

Merkantilistler, ticaret dengesindeki bozulmanın parasal dolaşım alanında dalgalanmalara neden olduğunu 17. yüzyıldan sonra anlamıştır. Para akışının doğrudan düzenlenebilmesinin mümkün olmadığı düşünülmekte ve bu yüzden iktidardaki kişilere ihracatı teşvik ederek, ülkenin ticaret dengesinin düzenlenmesi konusuna yoğunlaşmaları tavsiye edilmiştir (Mun ve Hollander, 1895, s.26).

17. yüzyılın sonunda Merkantilizme karşı bir muhalif görüş ortaya çıkmıştır. İlk serbest yatırımcılardan biri olan North (1822)'a göre, hükümet, diğer ülkelerden gelen ve diğer ülkelere giden para akışı üzerinde zorunlu düzenleme yapmaktan kaçınması gerektiğini ve bununla birlikte ülkeler arası malların dolaşımı konusunda dış ticaretin tam özgür olması ve hem parasal hem de mal dolaşımının kendi kendini düzenlemesi gerektiğini ortaya atmıştır (1822, s.12-13).

- *Fizyokrat Yaklaşım*

18. yüzyılda bir grup Fransız düşünürü tarafından modern bilimin önemli köklerinden biri olan, bir ekonomik düşünce sistemi ortaya atılmıştır. Sistem daha çok Fizyokrasi olarak bilinmesine rağmen Merkantilizme karşı Fransız isyanı olarak tanımlanabilir. Bu topluluk, Merkantilizmdeki kısıtlamaların yerine serbest ticareti savunmuştur. Fizyokrasi düşünce sisteminin altında, eğer insan en yüksek saadet zincirine sahip olmak istiyorsa doğa yasalarının varoluşundaki inancın takip edilmesi gerektiği düşüncesi yatmaktadır. Bu sistem ayrıca tarımsal sistem olarak da adlandırılmaktadır (Haney, 1913, s.133-134). Fizyokrat düşünce sisteminin doğa yasalarının gereği olarak gördüğü serbest ticaret ve tüm samimiyetiyle inandığı "laissez faire, laissez passer" görüşü, uluslararası ticaret teorisinin gelişimine önemli bir katkı sağlayamamıştır (Gomes, 1987, s.117).

Aydınlanma Çağı'nda on beş yıllık kısa bir süre boyunca tanınan Fizyokratlar, tıp doktoru Quesnay'in etrafında toplanmıştır. Quesnay, tıp doktor olmasına rağmen 60 yaşlarında ekonomik sorunlarla ilgilenmiştir (Groenewegen,

2002). Sonraki 12 yıl boyunca ekonomi hakkında birçok makale yazmıştır. Kendi etrafında bir grup taraftar toplamış ve fikirlerini Fransa'nın entelektüel çevrelerinde popüler hale getirmeyi başarmıştır. Daha sonra bu fikirler, Klasik İktisat Okulunun kurulmasını sağlamış ve bu iktisatçılar için bir çıkış noktası olarak görülmüştür. Quesnay (1894)'in eseri, tüm Fizyokratik doktrinlerin doğru yorum kapısını açmasını sağlayan anahtar olduğu ve bu doktrinlerin temelini oluşturduğu düşünülmektedir (Einaudi, 1938, s.30).

Beer (2014)'e göre Fizyokrasi ve Orta Çağ ekonomik düşünceleri birbirine paralel olması nedeniyle sorunlara çözüm üretmekte yetersiz kalmıştır. Bu durum Smith tarafından eleştirilmiş ve Fizyokrasi ile fikir ayrılığı yaşamasına sebep olmuştur. Orta Çağ ekonomik görüşünün 16. yüzyıldan itibaren gelişen, felsefe ve fizik biliminin ışığında yeniden düzenlenmesi gerektiği, söz konusu eleştiriyle birlikte çözüm olarak sunulmuştur. Bu durum, Fizyokrasinin karşılaştığı zorluk ve tutarsızlıklara karşı çözüm sunmakta yetersiz kalmasından dolayı ortaya atılmıştır (Neill, 1948, s.161).

1.2.1. Geleneksel Dış Ticaret Teorileri

Söz konusu teorilerin gelişim süreci incelendiğinde Merkantilizmin ortaya çıkmasında ticari kapitalizm, Fizyokrasinin ortaya çıkmasında tarımsal kapitalizm ve Klasik İktisadi Okulun ortaya çıkmasında ise sanayi devrimi etkili olmuştur. Bu bölümde geleneksel dış ticaret teorileri genel hatlarıyla ele alınmıştır. Geleneksel Dış Ticaret Teorileri; Mutlak Üstünlükler Teorisi, Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi, Faktör Donatımı Teorisi ve Faktör Fiyatları Eşitliği, Samuel-Stolper Gelir Dağılımı Teorisi ve Rybczynski Teorisi'nden oluşmaktadır.

- *Mutlak Üstünlükler Teorisi*

Adam Smith, Merkantilistlerin ticaret görüşünü reddederken, serbest ticaretin tüm ülkeler için zenginlik kaynağı ve uygulanabilecek en iyi politika olduğunu savunmuştur. Aynı zamanda ilk kez bilim çerçevesinde uluslararası ticaret kavramını açıklamıştır (Smith, 2007, s.400-438). Teoriye göre, iki ülke arasındaki ticaret mutlak üstünlüğe dayanmaktadır. Bir ülke, bir malın üretiminde diğerinden daha verimliyse veya mutlak bir üstünlüğe sahipse, ancak ikinci bir malın üretiminde diğer

ulustan daha az verimliyse veya bu konuda mutlak bir dezavantaja sahipse, o zaman her iki ülke de her biri mutlak üstünlüğü olan malların üretiminde uzmanlaşmalıdır. Bunun sonucunda, her iki ülke de mutlak üstünlüğü olan malların üretiminde uzmanlaşmış ve çıktısının bir kısmını mutlak üstünlüğü olmayan malları için diğer ülkeyle değiştirerek kazanmış olacaktır. Bu sayede kaynaklar en verimli şekilde kullanılmış ve her iki malın çıktısı da artmış olacaktır. Her iki malın üretimindeki bu artış, iki ülke arasında yapılan ticaretle birlikte üretimde uzmanlaşmanın sağladığı kazancı göstermektedir (Salvatore, 2016, s.34-35).

Mutlak Üstünlükler Teorisi, bir ülkenin her iki malda mutlak üstünlüğe sahip olduğu durumu açıklayamamakta ve talep etkeninden de söz etmemektedir. Ricardo, yaklaşık 40 yıl sonra bu eksiklikleri gidermiş ve uluslararası ticaretin bütününü Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi ile açıklamıştır.

- *Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi*

Karşılaşmalı Üstünlükler Teorisi, günümüzde ekonominin en önemli ve çürütülemeyen yasalarından biri olarak uygulanmaktadır. Birkaç basit uygulama ile ortaya atılmış olan teori, günümüze kadar gelmiş olan çoğu dış ticaret teorisinin temelini oluşturmaktadır (Salvatore, 2016, s.38). Ricardo'nun öne sürdüğü uluslararası ticaret modelinin ayırt edici özelliği, üretim faktörlerinin ülkeler arasındaki hareketsizliği olmuştur. Üretim faktörleri, ülkeler içinde tamamen hareketli fakat ülkeler arasında tamamen hareketsiz olarak kabul edilirken, mallar ülkeler içinde ve arasında tamamen hareketli olarak kabul edilmiştir (taşıma maliyetinin sıfır olduğu varsayılmıştır). Ricardo, endüstrilerin birbirine bağımlılığı, birbirleriyle entegre olarak ele alınması, bir çıktı üretme ve temel girdi (emek) kullanma sorunu üzerine oldukça önemli fikirler ortaya koymuştur. Aslında değişken olan her malın birim maliyetinin, sadece onu üretmek için gereken emek miktarına bağlı olarak sabit olduğu varsayılmıştır (Chipman, 2008, s.479-483).

Ricardo (2004)'e göre bir ülke, her iki malı pahalıya üretse bile görece az pahalıya ürettiği malda uzmanlaşıp, ticaret yaparsa refah düzeyini artırabileceğini savunmuştur (Ricardo, 2004, s.150-151). Modelin yetersiz olduğu kısımlara diğer iktisatçılar katkı sağlamıştır. Teoriye ilk katkı, talep kavramının eklenmesi olmuş ve dış ticaret teorilerine "karşılıklı talep kanunu" (reciprocal demand law) eklenmiştir

(Mill, 1884). Daha sonra 1890 yılında karşılıklı talep kanunu, "teklif eğrileri" (offer curves) ile geometrik olarak açıklanmıştır (Marshall, 2009). Bir diğer önemli katkı ise "fırsat maliyeti" (opportunity cost) kavramının teoriye kazandırılması olmuştur (Haberler, 1936).

Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi, ticaretin neden yapılması gerektiği ve ticarete taraf olanların refahını nasıl artırdığını açıklamaktadır. Ancak, bu modelin iki büyük sorunu vardır. Birinci sorun, teorinin özünde ülkelerin bir üründe uzmanlaşması bulunmaktadır. Fakat bu durum, ülkelerin pratikte bir değil birçok ürün üretmesi sebebiyle gerçeğe uygun değildir. İkinci sorun, dış ticaretin ülkeler arasındaki verimlilik düzey farkına dayandırılmasına rağmen bu farkın neden var olduğu açıklanmamıştır (Cho ve Moon, 2000, s.7-9). Faktör Donatım Teorisi, bu eksiklikleri gidermek için ortaya atılmıştır.

- *Faktör Donatımı Teorisi ve Faktör Fiyatları Eşitliği Teorisi*

Heckscher (1919) tarafından "Faktör Donatımı Teorisi" ve "Faktör Fiyatları Eşitliği Teorisi" ortaya atılmıştır. Ancak İsveççe olması sebebiyle anlaşılamamış ve daha sonra Ohlin (1933) tarafından İngilizceye çevrilerek literatüre kazandırılmıştır. Bu teoriyle birlikte emek ve sermaye kavramları literatüre girmiştir (1919; 1933).

Faktör Donatımı Teorisinde, her bir ülkenin farklı faktör donatımının olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca ülkelerin fiziki yönden bol ve ekonomik yönden ucuz olduğu, diğer bir deyişle karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu faktörde uzmanlaşması gerekmektedir. Teoride, faktör donatımı fiziki yönden ele alındığında arz tabanlı olan faktör bolluğu olarak tanımlanırken, ekonomik yönden ele alındığında hem arz hem de talep tabanlı olan faktör fiyatları olarak tanımlanmaktadır (Feenstra, 2015, s.26-28).

Faktör Fiyatları Eşitliği Teorisine göre ise ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ucuz ve bol faktörde uzmanlaşarak ürettiği malı (emek bolluğu varsa emek yoğun mal, sermaye bolluğu varsa sermaye yoğun mal) ihraç ederken pahalı ve kıt olan faktörde kullanılan malı ithal etmesi gerekmektedir. Bu şekilde faktör fiyatlarındaki farklılığın giderilebileceği ileri sürülmüştür. Teorinin geçerliliği, faktör

yoğunluğunun tersine dönmesi durumu haricinde sürmektedir (Öztürk, 2009, s.19-21).

Heckscher-Ohlin modelinden elde edilen diğer teoriler, Stolper-Samuelson Gelir Dağılımı Teorisi ve Rybczynski Teorisidir. Ayrıca Leontief paradoksu, Heckscher-Ohlin modelinin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) verileriyle test edilmesi ve şaşırtıcı sonuca sahip olması sebebiyle ayrıca incelenmiştir (Leamer, 1995, s.1-4).

- *Stolper-Samuelson Gelir Dağılımı Teorisi*

Klasik iktisatçılar arasında, serbest ticaretin refahın yükselmesinde olumlu etki ettiği ve korumacılığın ise olumsuz etki ettiği görüşü yaygınken, Stolper ve Samuelson bu duruma karşı çıkmıştır. Teoride, ihracat temelli ekonomide serbest ticaret, yoğun kullanılan faktöre olumlu etki ederken, ithal ikamesi temelli ekonomide ise korumacılık, yoğun kullanılan faktöre fayda sağlamaktadır. Korumacılığın ekonomi genelinde zararı olsa da kıt kaynaklardaki reel gelir artmaktadır. Bu durum teoride şu şekilde özetlenmektedir: Sermaye-yoğun mal ihraç ederken, emek-yoğun mal ithal eden bir ülkede emek-yoğun mallar üzerine tarife koyulması, sermaye-yoğun malların üretimini görece daraltırken, emek-yoğun malların üretimini görece genişletecektir. Söz konusu durumda emeğin getirisi olan ücrette, sermayenin getirisi olan faizden daha fazla artış sağlanacaktır (Stolper ve Samuelson, 1941, s.59-62).

- *Rybczynski Teorisi*

Rybczynski (1955)'ye göre iki mallı ve iki faktörlü bir modelde üretimin tam kapasite olduğu piyasada faktörlerden birisinin artması halinde, faktörün yoğun kullanıldığı malın üretiminde genişleme meydana gelmiştir. Bununla birlikte faktörün az kullanıldığı malın üretiminde daralma yaşanacağını ifade etmiştir. Örnekle açıklanacak olursa, emek-zengin bir ülkede sermaye faktörünün sabit kaldığı ve emek faktöründe artış yaşandığı varsayıldığında; artan emek faktörü, emek-yoğun malların üretimini artırmak için kullanılacaktır. Üretim teknolojisinde emek yoğun malların üretimini artırmak için sermaye gerekmektedir. Ancak sermaye faktöründe herhangi bir artış olmadığı için bu gereklilik mevcut sermaye-yoğun mallardan

sağlanacaktır. Bunun sonucunda emek-yoğun malların üretimi artarken, sermaye-yoğun malların üretimi daralacaktır. Teori, ekonomik büyüme ve dış ticaret arasındaki ilişkinin incelenmesinde en önemli yöntemlerden birisidir (1955, s.336).

- *Leontief Paradoksu*

Leontief, Faktör Donatımı Teorisini test edebilmek amacıyla sermaye ve emek bileşimlerini kategorileştirebilmek için "girdi-çıktı" (input-output) tablosunu geliştirmiş ve testi ilk olarak ABD üzerinde denemiştir. Bu testte ABD'nin 1947 yılı dış ticaret verileri ele alınmıştır. O dönemin en zengin sermaye kaynağına sahip olduğu düşünülen ABD'nin emek-yoğun mallar ihraç ederken, sermaye-yoğun mallar ithal ettiği sonucuna varılmıştır. Bu şekilde sonuçlanan test, iktisatçılar arasında şaşkınlığa sebep olurken, bu durum literatüre "Leontief paradoksu" olarak geçmiştir (Leontief, 1953, s.332-340). Tartışmalara sebep olan sonuç özetle şu şekilde açıklanmıştır: Amerika'daki işçiler, üstün niteliğe sahip olduğu için bir Amerikan işçisinin üç yabancı işçiye karşılık geldiğini ve mevcut olan işgücünü üç ile çarparak ABD'nin gerçek işgücü rakamına ulaşılabileceğini ifade etmiştir. Bu sayede, ABD'nin aslında sermaye zengini değil, emek zengini bir ülke olduğunu iddia etmiştir. Ancak bu açıklama, testin sonucu kadar ilginç karşılanmıştır. İktisatçılar tarafından eleştirilen Leontief, 1956 yılında bu eleştirilere cevap vermek için yeni bir araştırma yapmıştır. Bu kez, Amerika'nın 1951 yılı dış ticaret verilerini almıştır. Bunun sebebi olarak 1947 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın devam etmesi ve dış ticaretin olumsuz yönde etkilenmesi gösterilmiştir. Ayrıca 1951 yılı, Savaş sonrası iyileşme yılı olarak görülmektedir (Leontief, 1958, s.119-122). Yapılan ikinci çalışma sonucunda, ufak farklılıklar olsa da çelişki devam etmiştir. Hala açıklanamayan bu çelişki, yeni ticaret teorilerinin ortaya atılmasına sebep olmuştur (Leamer, 1980, s.495-503).

1.2.2. Yeni Dış Ticaret Teorileri

Uluslararası ticaretin iki ülkeli, iki mallı ve iki faktörlü modellerle açıklanamaması ve Leontief paradoksunun sonucuyla tartışmalara sebep olması, yeni dış ticaret teorilerini gündeme getirmiştir (Yılmaz, 2016, s.45). Yeni dış ticaret teorileri, Nitelikli İşgücü Teorisi, Teknoloji Açığı Teorisi, Ürün Dönemleri Teorisi,

Ölçek Ekonomileri Teorisi, Tercihlerde Benzerlik Teorisi ve Monopolcü Rekabet Teorisi olarak sınıflandırılmıştır (Öztürk, 2003, s.109-126).

- *Nitelikli İşgücü Teorisi*

Geleneksel dış ticaret teorilerinde, emek gücünün her ülkede homojen olduğu varsayılmıştır. Ancak bunun aksine söz konusu teoride, ülkelerin emekteki sermaye donanım yoğunluğunun farklılık göstermesi sebebiyle emek kalitesinin değiştiği ve homojen olmadığı varsayılmıştır. Ülkeler arasında yapılan dış ticaretin nitelikli işgücü seviyesiyle açıklanabileceği, teorinin temelini oluşturmaktadır. Ayrıca bir veya daha fazla nitelikli işgücü faktörüne sahip ülkelerin nitelikli emek-yoğun mallarda uzmanlaştığı iddia edilmiştir. Bununla birlikte, niteliksiz işgücü faktörüne sahip ülkelerin niteliksiz emek-yoğun mallarda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ifade edilmiştir. Nitelikli işgücünün oluşmasını sağlayan eğitim, teknoloji ve endüstriyel tecrübe için sermaye gerekmektedir. Nitelikli işgücü faktörünün kıt olduğu ve doğal kaynaklardan birisi olan toprağın bol olduğu bir ülkede, yoğun olarak tarım ürünleri ihraç edilmektedir. Ayrıca nitelikli işgücü faktörünün görece bol olduğu ülkelerde, daha çok sanayi ürünleri ihraç edilmektedir. Faktör Donatımı Teorisi ilerleyen süreçte geliştirilmiş ve "Neo-Faktör Donatımı Teorisi" olarak ortaya atılmıştır (Keesing, 1965, s.287; Keesing, 1966, s.249; Kenen,1965, s.437).

- *Teknoloji Açığı Teorisi*

Teknolojik yenilik, faktör kullanım oranlarını ve üretim fonksiyonlarını doğrudan etkilemektedir. Bir malın üretim sürecinde ve malın fiziksel, niteliksel veya teknik yönden farklılaşmasında ülkede meydana gelen teknolojik yeniliğin sağladığı katkı, ülkenin o malda karşılaştırmalı üstünlük elde etmesini sağlamaktadır. Geleneksel uluslararası ticaret teorilerindeki üretim fonksiyonlarının her ülkede aynı olduğu varsayımı, söz konusu teoride reddedilmiştir. Bunun sebebi olarak, ülkelerin teknik bilgisinin birbirinden farklı olması gösterilmiştir (Posner, 1961, s.323-325). İki ülke arasında faktör donanımı aynı olsa da teknik bilgi farklı olduğu için dış ticaret yapılabilir. Gelişmiş ülkelerde, yeni geliştirilen sanayi malları diğer ülkelere ihraç edilmektedir. Diğer ülkeler bu teknolojik yeniliği öğrenene kadar ihracat sürecektir. Yeniliği sağlayan ülke, patent ve fikri mülkiyet hakları ile karşılaştırmalı üstünlüğü korumaya çalışmaktadır. Ancak bu süreç, doğal kaynakların görece bol ve

emeğin görece ucuz olduğu ülkelerin teknolojiyi taklit ederek, malı daha ucuza üretmeleri ve yeniliği bulan ülkenin söz konusu ülkelerden malı ithal etmesiyle sonuçlanmaktadır (Karluk, 1998, s.83-91).

- *Ürün Dönemleri Teorisi*

Teknoloji Açığı Teorisinin daha geniş perspektifte ele alınmış hali ve devamı niteliğindedir. Ürün Dönemleri Teorisi, yeni ürün gelişiminin birçok aşamadan geçtiğini ve karşılaştırmalı üstünlüğün ürün dönemlerinin her aşamasında değiştiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca yeni ürünlerin icadının ABD gibi gelişmiş sanayi ülkelerinde yoğunlaştığını öne sürmektedir (Deviren, 2004, s.1). Bunun sebebi olarak, gelişmiş ülkelerde bilgi ve teknoloji altyapısına daha fazla önem verilmesi ve Ar-Ge maliyetlerini karşılayabilmesi gösterilmektedir (Türel ve Çiçek, 2019, s.1442). Vernon (1966)'a göre, ürün yaşam dönemleriyle açıklanan bu süreç, yeniliklerin sürekli ortaya çıkmasını açıklamaktadır. Yine bu süreçte, uluslararası ticaretin nedeni nitelikli işgücü ve Ar-Ge harcamalarıyla geliştirilen teknolojiye dayandırmaktadır. Ürün yaşam dönemleri, ürünün icadından ürünün standartlaşmasına kadar olan tüm evreleri ifade etmektedir (1966, s.190-192).

Birinci evrede yeni ürün, yeni teknolojiye sahip ülkede küçük çapta üretilmekte ve ihracat yerine iç talebe yönelik üretim gerçekleştirilmektedir. Ürün, zaman içinde geliştirilmektedir (Dura, 2000, s.7-9). İkinci evrede, iç piyasada üretim ve satış artarken dış piyasada oluşan taleple birlikte ihracata başlanmaktadır. Üretimin standartlaştığı ve ürünün olgunluk dönemine ulaştığı bu dönemde, yeni ürünü icat eden ülke ve firma karlarını maksimize etmektedir (Oktay, 2005, s.51). Üçüncü evrede ürün, ülke içinde ve dışında taklit edilmeye başlanmaktadır. Yeni ürünü icat eden firma, daha düşük maliyetle üretim yapmak için teknik bilgiyi lisans ücreti karşılığı, diğer ülkelerdeki firmalarla paylaşmaktadır. Bu evrede ürün, standart ürün evresinde olmakla birlikte ilk başta ürünü ihraç eden ülke ve firma, artık ürünü daha ucuza üretebilen diğer ülkelerden ürünü ithal etmektedir (Bayraktutan, 2003, s.181).

- *Ölçek Ekonomileri Teorisi*

Ölçek ekonomileri; içsel ölçek ekonomileri ve dışsal ölçek ekonomileri olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunun sebebi, endüstri yapılarındaki farklılıkların dikkate alınmasıdır. Dışsal ölçek ekonomileri, küçük firmalardan ve rekabetçi piyasadan oluşurken içsel ölçek ekonomileri, büyük firmaların küçük firmalar üzerinde maliyet üstünlüğüne sahip olduğu ve eksik rekabetçi piyasadan oluşmaktadır. Son çalışmalarda, ölçek ekonomilerinin uluslararası ticaretteki önemi ele alındığı ve içsel ölçek ekonomilerinin tercih edildiği görülmektedir. Bunun nedeni, içsel ölçek ekonomilerinin uygulamada teşhisinin daha kolay olması ve geliştirilmiş dış ticaret modellerinin daha basit olmasıdır (Obstfeld ve Krugman, 2003, s.147-152).

- *Tercihlerde Benzerlik Teorisi*

Söz konusu teori, karşılaştırmalı üstünlük ve faktör donatımı teorilerinden farklı varsayımlara dayanmaktadır. Benzer gelir düzeyindeki ülkelerin benzer zevk ve tercihlere sahip olduğu varsayımı, dış ticarette talep koşullarına yer verilmesini sağlamıştır. Ayrıca dış ticareti arz yönlü açıklayan geleneksel dış ticaret teorilerinin yerini, dış ticarette talep koşullarına yer veren bu teori almıştır. Diğer varsayımda, dış ticarette ürünlerin homojen olmadığı iddia edilmiş ve geleneksel dış ticaret teorilerinde ürünlerin homojen olduğu varsayımına karşı çıkılmıştır. Ürün farklılığı olgusu vurgulanarak, homojen olmayan ürünlerin dış ticareti açıklanmıştır. Ürün farklılaştırmasına yer verilmesi, zevk ve tercihleri ön plana çıkarmaktır. Teorinin son varsayımında ise üretimde artan verimler kanunu kabul edilmiştir. Farklılaşan ürün üreticileri, bir süre iç talebi karşıladıktan sonra dış talebe yöneldiği takdirde, ölçeğe göre artan getiriden faydalanacaktır (Atik, 2006, s.35-37).

Linder (1961)'e göre, bir ülkede öncelikle kendi sınırları içerisinde talebi yüksek olan ürünler üretilmekte, daha sonra dış talebi karşılamak üzere ihracat yapılmaktadır. Bununla birlikte, düşük talepli ürünlerin ithalatı, çoğunlukla tercihi benzeyen ülkelerden yapılmaktadır. Linder modeli, talep faktörüne önem vererek sanayi ürünleri ticaretini açıklamaktadır. Modelde, faktör yoğunlukları birbirine benzeyen sanayileşmiş ülkelerin birbirleriyle yaptıkları ticaret talep farklılığıyla

açıklanmaktadır. Ancak Faktör Donatım Teorisine göre, faktör yoğunlukları ve ekonomik yapıları farklı olan ülkeler arasında ticaret yapılması gerekmektedir (1961, s. 94-107).

- *Monopolcü Rekabet Teorisi*

Geleneksel uluslararası ticaret teorilerinde kabul edilen, piyasalarda tam rekabet koşulları varsayımının aksine söz konusu teoride, eksik rekabet koşullarının olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca Faktör Donatımı Teorisinin kabul ettiği, ürünlerin homojen olduğu varsayımı reddedilerek, dış ticarette ürünlerin farklılaştırılmış ürünler olduğu iddia edilmektedir. Ürünlerin homojen olduğu durumda, aynı ürünün hem ihracatı hem de ithalatı yapılamayacağı için üreticiler üründe farklılaştırmaya önem vermek zorundadır. Farklılaştırılmış ürünlerin ticareti, endüstriler arası veya endüstri içi olarak yapılmaktadır. Endüstri içi ticarette, aynı ürünün ihracat ve ithalatının yapılması durumu, 'iki yönlü ticaret' olarak ifade edilmektedir. Monopolcü rekabet teorisi hem iki yönlü ticaret hem de ölçek ekonomileriyle açıklanmaktadır (Helpman, 1981, s.305-310).

Ürün çeşitliliği ve tüketici tercih seçenekleri, ölçek ekonomilerindeki artan verim getirisiyle artarken, üreticilerin maliyetleri ise azalacaktır. Yaşanan bu olumlu gelişmeyle birlikte büyük üreticiler, ölçek ekonomilerindeki artan verim getirisinden aşırı yararlanarak, eksik rekabet koşullarını doğuracaktır (Schmitt, 1990, s.53-56).

1.3. Ekonomik Büyüme Kavramı

Ekonomik büyüme, iki gücün adım adım gelişmesi olarak ifade edilmektedir. Bu iki güçten birincisi, toplumun ve onu oluşturan bireylerin gücü iken diğeri topluluğun varlığını sürdürmek ve gelecek nesillerin yaşamını garanti altına almak amacıyla kullandığı fiziki çevrenin gücü olarak ifade edilmektedir (Partant, 1985, s.27). Ekonomik büyüme, İkinci Dünya Savaşı öncesine kadar bir kavram olarak ele alınırken, İkinci Dünya Savaşı yıllarında bir bilim dalına dönüşmüştür (Krueger, 1997, s.1). Ekonomik büyüme, iktisatın en ilgi çekici ve heyecan verici alt alanlarından biri olmaya devam etmektedir. İlgi düzeyi, odaklandığı sorulardan kaynaklanmaktadır. Ekonomik büyüme sorunu, insanlık ve bilim olarak iktisat için

önemli bir konu olmaya devam etmektedir. Ekonomik ölçümünde kullanılan en önemli gösterge, reel gayri safi yurtiçi hâsıladır (Acemoglu, 2012, s.545-546).

- *Ekonomik Büyümenin Kaynakları*

Ekonomik büyümeyi doğrudan ya da dolaylı olarak birçok faktör etkilemektedir. Temel kaynak olarak işgücü, sermaye, doğal kaynaklar ve teknolojik gelişme gösterilebilir. Ancak işgücü, sermaye ve teknolojik gelişme iki asırdan beri, üretimdeki artışın en önemli kaynakları olarak görülmektedir. Bunun sebebi doğal kaynakların sınırlı ve tükenebilir olmasıdır (Üzümcü, 2002, s.6).

İşgücü, üretimde fikir veya beden gücü kullanılarak yapılan çalışmalar olarak tanımlanabilir. İşgücü miktarı, nüfus ile doğrudan bağlantılı olmasına rağmen nüfusun tamamı, işgücü miktarını oluşturmamaktadır. Toplam işgücü miktarı, toplam nüfustan 15 yaş altı, 65 yaş üstü, asker, hükümlü ve hasta gibi çalışamayan nüfusun çıkarılmasıyla elde edilmektedir (Pekin, 1995, s.19).

Sermaye çeşitleri üçe ayrılmaktadır. İlk sermaye çeşidi olan fiziki sermaye; insanların ürettiği araç, gereç ve tesis gibi işgücü verimliliğini artıran üretim araçlarıdır. İkinci sermaye çeşidi olan beşerî sermaye, insanların sahip olduğu bilgi, kültür ve tecrübe ile aldıkları eğitimin toplamından oluşmaktadır. Son sermaye çeşidi olan sosyal sermaye ise insanlar ve kurumlar arasındaki iletişim aracılığıyla güven sağlanması ve ilişkilerin pozitif etkilenmesidir (Dinler, 2012, s.17).

Doğal kaynaklar, ülkelerin sahip olduğu toprağa ek olarak coğrafya, iklim yapısı, yeraltı ve yerüstü kaynakların tamamını ifade etmektedir. Ayrıca doğal kaynaklar; tarım, turizm ve sanayi gibi sektörlerle doğrudan etkileşim içindedir. Her ülke aynı oranda doğal kaynağa sahip değildir. Bunun sebebi olarak, doğal kaynakların yeryüzünde homojen olarak dağılmaması gösterilebilir. Doğal kaynaklar, üretimde girdi olarak kullanıldığı için ekonomik büyümeye pozitif yönde etki etmektedir. Ekonomik büyümenin sürdürülebilmesi için tükenebilir veya yenilenemez özelliğe sahip olan doğal kaynaklar, üretim sürecinde verimli kullanılmalıdır (Lederman ve Maloney, 2006, s.1-15).

Teknoloji, üretim süreci boyunca girdilerin çıktıya dönüşmesinde kullanılan bir yöntemdir. Teknolojik gelişme; mevcut teknolojide artış yaşanması, yeni ürün üretme, yeni üretim süreci geliştirme, yönetim tekniği geliştirme ve yenilik olarak tanımlanmaktadır. İyi eğitilmiş nüfusa sahip ülkeler, işgücü potansiyelini artırmak için teknolojilerini bilinçli bir şekilde kullanmış ve bu sayede istikrarlı büyüme rakamlarına sahip olmuştur (Thirwall, 2003, s.216-220).

- *Ekonomik Büyümeyi Etkileyen Faktörler*

Ekonomik büyüme, doğrudan veya dolaylı olarak birçok olgu ve durumdan etkilenmektedir. Bunlardan birisi olan dışa açıklık; teknoloji transferi, ölçek ekonomisi ve rekabet gibi avantajlar sağlayarak ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Ayrıca dışa açıklık, dünya ekonomisine uyum sağlanmasına ve ihtiyaç halinde, ülkelerden kredi alarak veya ülkelere kredi vererek, kriz ve enflasyonun refah düşürücü etkisinin azaltılmasına yardımcı olmaktadır (Çolak ve Öztürkler, 2012, s.2).

Mülki hakların devlet güvencesine alınması, anayasal ve kurumsal yapının güvenilir olması, hukukun üstünlüğünün benimsenmesi, ülkeye doğrudan yabancı yatırımları teşvik ederek istihdam ve ekonomik büyümenin artmasına katkı sağlamaktadır (Doğru ve Şiriner, 2005, s.166). Büyümeye doğrudan etki eden diğer bir faktör de finansal altyapıdır. Finansal altyapının gelişmesi, finansal sistemin gelişmesini sağlayacaktır. Büyümenin olumlu etkilenmesinde ve verimliliğin artmasında, finansal sistemin gelişmesi büyük bir önem arz etmektedir (Akbaş, 2012, s.14). Ekonomik büyümeyi etkileyen finansal değişkenlerden en önemlisi faiz olarak görülmektedir. Bir ülkedeki faiz oranları düştüğünde, krediye ulaşım imkânları artış göstermekte ve kredilerin artmasıyla yatırımlarda da bir artış meydana gelmektedir. Yatırımların artması, üretimi artırmakta ve böylelikle ekonomik büyümede artış meydana gelmektedir (Ersin ve Duran, 2017, s.113).

Dış ticaret, ekonomik büyümeyi doğrudan etkileyen önemli faktörlerden biridir. Bunun sebebi olarak, iç dinamikleri harekete geçirmesi gösterilmektedir. Tarım, hizmet ve özellikle sanayi sektörleri, dış ticaretin gerçekleşmesini sağlamakta

ve dış ticarette meydana gelen gelişmeyle birlikte ekonomik büyüme üzerinde aynı yönde bir değişimin meydana gelmesini sağlamaktadır[1] (Şerefli, 2016, s.137).

1.4. Ekonomik Büyüme Teorileri

Ekonomik büyüme teorileri, ortaya atıldığı dönemin koşullarını ve ihtiyaçlarını gidermeyi esas aldığı için farklılık göstermektedir. Buna örnek olarak, bazı iktisatçıların devlet müdahalesini savunurken, bazılarının serbest ekonomiyi savunması üzerine ortaya atılan teoriler gösterilebilir (Snowdon ve Vane, 2012, s.528). İktisatçılar, ülkelerin refah düzeyini ve verimliliğini artırabilmek amacıyla süreç içerisinde farklı büyüme teorileri ortaya atmıştır. Klasik iktisatçılar, ekonomik büyümenin bir bilim dalı olarak kabul edilmesini sağlamasına rağmen ekonomik büyümenin ele alınması, klasik iktisat öncesine dayanmaktadır (Berber, 2004, s.37).

Çalışmanın bu bölümünde ele alınan temel ekonomik büyüme teorileri, iki sınıfta incelenmektedir. Geleneksel Büyüme Teorileri; Klasik Büyüme Teorisi, Marksist Büyüme Teorisi, Schumpeteryan Büyüme Teorisi ve Keynesyen Büyüme Teorisi'nden oluşurken, Modern Büyüme Teorileri ise Harrod-Domar Modeli, Neoklasik Büyüme Teorisi ve Yeni Büyüme Teorilerinden oluşmaktadır (Üzümcü, 2015). Ancak öncesinde, ekonomik büyüme teorilerinin temeli varsayılan yaklaşımlara değinilmektedir.

- *Merkantilist ve Fizyokrat Yaklaşım*

Büyüme ile ilgili ilk görüşü ortaya atan Merkantilistler, değerli maden miktarlarına ve para stokuna değinmiştir. Para stokunu artırmak için ihracatın artırılması ve ithalatın ise hammadde ve ara mallarda yapılması gerektiğini savunmuştur. Bunun sebebi olarak, ithal edilen hammadde ve ara mallar kullanılarak, nihai ürün elde edilmesi ve bu ürünün ihraç edilmesi gösterilmektedir. Böylece dış ticaret, fazla vermiş ve ekonomik büyüme gerçekleşmiş olacaktır. Diğer bir etken olan nüfus miktarı; ücreti azaltıcı ve talebi artırıcı yönüyle ihracatı etkileyen bir faktör olarak kabul edilmiştir. Bunların sonucunda Merkantilistler, ekonomik

[1] Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, ayrı başlık altında ele alınacağı için bu kısımda ayrıntılara girilmemiştir.

büyümenin temel faktörleri olarak değerli maden, para, sermaye ve nüfusu ele almıştır (Özgüven, 1988, s.2).

Merkantilizme karşı ortaya çıkan Fizyokrasiye göre, ekonomik büyüme ticaret sayesinde değil, tarım sayesinde meydana gelmektedir. Tarım, ekonomik büyümenin ve büyümeyi etkileyen tüm faktörlerin belirleyicisi konumundadır. Tarımın ekonomide temel sektör olarak görülmesindeki neden, çiftçinin ektiğinden çok daha fazlasını kazanabilmesidir. Ancak bu durum, diğer üretim sektörlerinde söz konusu değildir. Bunun sonucunda, tarım haricindeki üretim sektörlerinin kısır olduğu savunulmuştur (Barber, 1995, s.24-26). Fizyokrasi, dönemini iktisadi açıdan önemli düzeyde etkilemiş fakat bu dönem yalnızca birkaç yıl sürmüştür. Bunun nedeni, dönemin şartlarına uygun politikalar sunamaması olarak görülmektedir (Savaş, 2000, 256).

1.4.1. Geleneksel Ekonomik Büyüme Teorileri

Ekonomik büyüme, klasik iktisatçılarla birlikte iktisat biliminin bir konusu olarak tartışılmaya başlanmıştır. Klasik Büyüme Teorilerinin temsilcileri olarak Adam Smith, Thomas Malthus ve David Ricardo kabul edilmektedir. Klasik iktisatçılar, büyüme konusunda Fizyokratlardan etkilenmiş olsa da tarımın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin kaybolması üzerine, sanayi devrimi sonrası ortaya çıkan liberal ekonomi görüşünü savunmuştur (Acar, 2002, s.61).

Adam Smith, büyümenin artırılabilir ve sürdürülebilirliği fikrini savunarak, büyümeyi dar kapsamda olsa da teorik olarak ele alan ilk klasik iktisatçı olmuştur (Smith, 2008, s.6-7). Büyümeyi etkileyen faktörlerin başında işbölümü ve uzmanlaşma ve ayrıca bunların sonucu olan sermaye birikimi gelirken, daha sonra uluslararası ticaret, nüfus artışı ve görünmez el yer almaktadır (Foley vd., 2019, s.5). İşbölümü ve uzmanlaşma, sermaye birikimini ortaya çıkarmaktadır. Sermaye birikimi, verimlilik artışına yol açmakta ve bunun sonucunda üretimi artırarak, ekonomik büyümeyi meydana getirmektedir. Ancak ekonomik büyüme, sürekli ve sınırsız olmamakla birlikte tam zenginlik aşamasında durmakta ve zenginlik durağanlaşmaktadır (Taban, 2011, s.27-32).

Adam Smith, işbölümünün üretimi artırmasında üç sebep olduğunu ileri sürmüştür. Bu sebeplerin ilki, her bir çalışanın yalnızca bir iş yaparak, o işte yoğunlaşması ve uzmanlaşmasıdır. İkincisi, bir çalışanın bir işten diğer işe geçerken, harcadığı zamanın tasarruf edilmesine imkân vermesidir. Sonuncu sebep ise, çalışanın işini kolaylaştıran makine ve aletleri kullanarak uzmanlaşması ve bunları geliştirerek teknolojik gelişmeye katkı sağlaması sonucu, çalışanın verimliliğinin artmasıdır (Üzümcü, 2015, s.114-115).

Malthus (1992), ekonomik büyümenin merkezinde refahın olduğunu ve bunu da ancak nüfus ve gıda arzı arasındaki ilişkinin sağlayabileceğini savunmuştur. Buna ek olarak, nüfusu gıda arzıyla kıyaslayarak, görüşünü açıklamıştır. Sağlıkta yaşanan gelişmeler sayesinde ölüm oranlarının azaldığı ve doğum oranlarının sabit kaldığını varsaymıştır. Malthus, doğum oranlarının ölüm oranlarına kıyasla yüksek olduğunu varsaymış ve nüfusun 25 yıllık dönemde ikiye katlandığını fakat gıda arzının sabit olması sebebiyle ilk andaki kadar arttığını ifade edilmiştir (Malthus vd., 1992, s.31-33). Diğer bir ifadeyle, nüfus kontrol edilmedikçe geometrik hızla artarken, toprak arzı aritmetik hızla artmaktadır. Bu sebeple, toprak arzında azalan verimler kanunu işlemektedir. Nüfus ve toprak arzı miktarlarındaki artışlar göz önünde bulundurulursa, artan toprak arzının artan nüfusu besleyemeyeceği ifade edilmiştir. Bu teoride, sağlık alanındaki gelişmelerle beraber ölüm oranlarında yaşanan azalma, büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir (Ünsal, 2016, s.57-58). Tüm bunlara ek olarak, dış ticaret ithal gıdalara ulaşım imkânı sağlayarak, tarımdaki sıkıntıların çözülmesine yardımcı olmakta ve üretimde arz fırsatı oluşturarak, üretim miktarının artmasına önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Uluslararası ticaretin üretimi kolaylaştırıcı ürünlere ulaşma imkanını arttırması, insanların daha fazla boş zamana sahip olmasını sağlamaktadır. Bu insanlar, artan zamanın değerini, ticaret gibi tüketimi artıran etkenlerin yokluğunda, daha zor şartlarda çalışmak zorunda kalarak anlamaktadır (Acharyya ve Kar, 2014, s.8).

Ricardo (1821)'ya göre zenginliği artıran üç önemli faktör bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla yüksek toprak verimliliği, sınırlı ithalat ve tarımın gelişimidir. Bu faktörlere sahip olan ülkeler, işgücüne bağlı kalmadan üretimlerini artırılabilmekte ve ücretlerdeki artışı yavaşlatabilmektedir. Ricardo, dış ticareti zenginliğin bir gerekliliği olarak görmektedir. Buna ek olarak, dış ticaretin düşük fiyatlı ürünler ve

düşük ücretlerle kârlılığı artırdığını savunmaktadır. Ayrıca tarımda yaşanan teknolojik gelişmeler, verimliliği ve kârları artırılabilmektedir. Sonuç olarak, söz konusu üç şartın yerine getirilmesi durumunda ekonomik büyüme meydana gelecektir (Ricardo, 1821: 45-46).

Ricardo, gelir dağılımını düzenleyen politikaların belirlenmesini, politik ekonominin temel sorunu olarak değerlendirmiş ve dolayısıyla toplam üretimin toplumun üç sınıfı arasında nasıl dağıldığını incelemiştir. Bu teori, sermaye birikimi ve paylaşımın karşılıklı ilişkisiyle açıklanmaktadır. Kâr, sermaye birikiminin kaynağını oluştururken, sermaye birikimi ise bölüşümü ve kârı belirlemektedir (Akyüz, 1980: 3). Sermaye birikimi hem çalışan sayısını hem de tarımsal ürünlere olan talebi artırmaktadır. Talebin artmasıyla beraber ürün fiyatları ve ekonomik yük de aynı oranda artmaktadır. Ücret ve kâr oranı arasındaki ters ilişki ile sermaye birikimi ve kâr oranı arasındaki pozitif ilişki göz önüne alındığında, tarımda sermaye azalımı ve kâr oranlarında düşüş yaşandığı görülmektedir (Fiaschi ve Signorino, 2003: 12).

Marx, bulunduğu dönemin şartları ve liberal sisteme karşı çıkan görüşlerin artması sebebiyle modelini emek-değer teorisine dayandırmaktadır. İngiltere'de, Sanayi Devrimi sonrası geçerli olan kapitalist sistemde ortaya çıkan sorunlar, ekonomik krizler ve çalışanların yoksulluğa mahkûm edilmesi, Marx'ın savunduğu sosyalist sistemin kaynağını oluşturmuştur (Kaynak, 2012, s.230). Kapitalizmin temelini rekabet oluşturmaktadır. Çalışanlar kendi aralarında rakip iken kapitalistlerde kendi aralarında rekabet etmektedir. Kapitalistler arasındaki düşük maliyet-yüksek kar ve teknolojik gelişme rekabeti, çalışanlara daha az para ödemelerine yol açmaktadır. Bu durum, işsizliğin artmasına veya çalışanların kendi arasında rekabet ederek, daha ucuza çalışmasına neden olmaktadır. Bunun sonucunda ise, çalışanlar yoksullukla karşı karşıya kalmaktadır (Marx ve Engels, 1986, s.37-39). Söz konusu sistem, sürekli kriz ve dalgalanmalara sebep olarak, kapitalistlerin güçlenmesinde etkili olmaktadır. Marksist Büyüme Teorisinde, tüm bu olumsuzlukların çözümü için kapitalizmin sona ermesi, sosyalizmin uygulanması ve çalışanların haklarının korunması gerektiği savunulmuştur. Teorinin dayandırıldığı emek-değer teorisinde, değeri oluşturan faktörün aynı zamanda emek miktarı olduğu ifade edilmiştir. Emek gücü ise, yalnızca mal üretimindeki harcanan zaman değil

aynı zamanda fiziksel, zihinsel ve kültürel yeteneklerin tümü olduğu belirtilmiştir (Günsoy ve Erdinç, 2013, s.67-68).

Schumpeter de Marks gibi, kapitalist sistemin dinamik bir yapıya sahip olduğunu savunmuştur. Ayrıca kapitalizmin temel dinamiğini oluşturan iki faktörün yenilik ve girişimci olduğunu savunmuştur. Bu görüşe göre, yeniliğin sağladığı teknolojik gelişmeler ve girişimcilerin yeni girişimleri sayesinde kapitalizmin, eski girişimleri ortadan kaldırdığı ifade edilmektedir. Schumpeter, yeniliği keşfeden, geliştiren ve teknolojik ilerlemeleri başlatan veya bunları uygulayan girişimcinin gerekliliğinden bahsetmiştir. Girişimcinin sunduğu yenilik süreci, çok kısa bir zaman dilimden oluşmakla birlikte çok karlı bir dönemi ifade etmektedir. Fakat kısa sürede, yeniliği taklit eden diğer girişimciler, yeniliği bulan girişimcinin karını elinden almaktadır (Yeldan, 2010, s.253). Schumpeter, kapitalizmi girişimcinin sebep olduğu yaratıcı yıkım süreci olarak ifade ederken, bu sürecin temelinde, girişimcilerin ortaya koyduğu yeniliğin olduğunu savunmuştur. Yenilik sunulmayan durağan bir ekonomide, iş yaşamı sıradan alışkanlıklarla sürdürülmektedir. Fakat girişimcilerin sunduğu yenilikler, bu durağan ekonominin dengesini bozmaktadır (Basılgan, 2011, s.51).

Keynesyen teori, statik bir yapıda olmakla birlikte önemli bir sorun olan, işsizliğin azaltılmasına yönelik çalışmalar ortaya atmaktadır. Yetersiz talep, arzda azalma meydana getirerek, istihdamın düşmesine dolayısıyla işsizliğin artmasına sebep olmaktadır. Bu yüzden, talep konusuna önem verilmiş ve hem talep yanlı hem de arzı artıran politikalar üzerinde durulmuştur (Alkin, 1992, s.122-123). Ayrıca Keynes, doğrudan ekonomik büyüme üzerine bir model sunmamıştır. Esas olarak, o dönemde yaşanan ekonomik buhranın etkilerini azaltarak bir çıkış yolu bulmayı ve ekonomik buhran sonrası istikrarı sağlamayı hedeflemiştir. Bunun sonucunda, ekonomik buhranın etkisini azaltmak için gelirde artış sağlanması gerektiği ve bunun ise talepte artış yaşanmasıyla meydana gelebileceği ifade edilmiştir (Ersin ve Baş, 2019, s.194).

1.4.2. Modern Ekonomik Büyüme Teorileri

Harrod-Domar modeli, Keynes'in statik yapılı ve kısa dönemli analizini dinamikleştirerek uzun dönemde büyümeyi incelemiştir. Birbirinden bağımsız

şekilde ortaya atılan, her iki teori de ekonomideki sermaye stokunun ekonomik büyüme ile ilişkisini araştırmıştır. Ayrıca, bir ekonominin üretken kapasitesini artıran en önemli faktörün yatırım harcamaları olduğu ifade edilmiştir (Snowdown ve Vane, 2012, s.530). Yatırım, ekonomiyi iki şekilde etkilemektedir. Birincisi, çarpan etkisinin geliri artmasıyken, ikincisi ise yatırım sonucu üretim kapasitesini artmasıdır. Söz konusu modelde büyüme; toplam talep, üretim ve istihdam arasındaki ilişkiye dayandırılmıştır. Ayrıca ekonomik büyüme hızını belirleyen unsurların marjinal tasarruf eğilimi ve sermaye hâsıla katsayısı olduğu ifade edilmiştir. Tasarrufların yatırımlara eşit olduğu durumda, ekonomik denge sağlanmaktadır. Marjinal tasarruf eğilimi, gelirde yaşanan değişimin tasarrufta meydana getirdiği değişim miktarı olarak ifade edilmektedir. Sermaye hâsıla katsayısı ise yatırımdaki bir birimlik değişimin üretimde meydana getirdiği artış miktarı olarak tanımlanmaktadır (Ülgen, 2010, s.353-359).

Solow modeli olarak bilinen Neoklasik Büyüme Teorisi, Solow (1956) ve Swan (1956) tarafından birbirinden bağımsız şekilde geliştirdikleri modellerle ortaya çıkmıştır. Solow, modelin gelişiminde ve uygulanmasında sunduğu katkılar sebebiyle Nobel İktisat Ödülü'ne layık görülmüştür (Acemoglu, 2009, s.37). Model çeşitli varsayımlarla açıklanmaktadır. Bunlar sırasıyla şu şekildedir (Solow, 1956, s.66):

- Dışa kapalı bir ekonomide, ülkenin gayri safi yurtiçi hasılasını belirleyen ve homojen olarak üretilen ve tüketilen tek bir mal bulunmaktadır.
- Tasarruf ve yatırımların eşitliği söz konusudur. Tasarruf edilen üretim, yatırıma dönüştürülmektedir.
- Teknoloji, nüfus artışı ve sermaye stoku amortismanı hem dışsal hem de ekonomiye kendiliğinden giren bağımsız birer olgu olarak ifade edilmektedir.
- Üretim fonksiyonunda ölçeğe göre sabit getiri geçerliyken, emek ve sermaye ikame edilebilir kaynaklardır.
- Azalan verimler kanunu geçerlidir.
- Ekonomide tam rekabet ve tam istihdam koşulları kabul edilmektedir.
- Devlet müdahalesi ve kamu harcamaları göz ardı edilmektedir.

- Büyümenin dengeli ve istikrarlı şekilde gerçekleştiği ancak belli bir noktadan sonra büyümenin sıfıra yaklaşacağı ifade edilmiştir.

Modelin temelinde iki denklem bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Cobb Douglas'ın üretim fonksiyonu, diğeri ise işgücü başına sermaye birikimidir. Üretim fonksiyonu, çeşitli girdi türlerinin bir araya gelerek çıktı oluşturması olarak tanımlanırken, modelde bu girdiler sermaye ve işgücü ile açıklanmaktadır. İşgücü başına sermaye birikimi, işgücü başına sermayedeki değişmeleri bulmak için işgücü başına tasarruf miktarından sermaye amortismanı çıkarılmasıyla elde edilmektedir. Ayrıca modelde, durağan durum kavramının refah düzeyinde etkili olduğu vurgulanmaktadır. Durağan durum, işgücü başına sermayenin ve işgücü başına çıktının değişmemesi ve denge durumunda olması şeklinde ifade edilmektedir. İşgücü başına sermayenin dengede kalması, nüfus artış hızı ve sermaye amortismanları miktarınca arttığı durumda mümkün olmaktadır. Tasarruf-yatırım yapan ülkeler, yüksek işgücü başına sermaye birikimine sahip olmaktadır. Bu durum, işgücü çıktı miktarının daha fazla olmasını ve daha zengin olmayı sağlamaktadır. Ancak nüfus artış hızı yüksek olan ülkeler, tasarruflarının büyük bir kısmını, nüfus artışının sebep olduğu sermaye-işgücü dengesizliğini gidermek için kullanmaktadır. Bu durum işgücü başına sermaye biriktirme miktarını azaltmakta ve ekonomiyi olumsuz etkileyerek, yoksulluğa neden olmaktadır (Jones vd., 2001, s.20-29).

İçsel Büyüme Teorileri, Neoklasik Büyüme Teorisinin uzun dönemde büyümeyi açıklamakta yetersiz kalması ve bir süre sonra geçerliliğini yitirmesi sebebiyle ortaya çıkmıştır (Todaro ve Stephen, 2011, s.150). Söz konusu teoriler, uzun dönemde ekonomilerin büyümesini sağlayan yolu temelinde bulundururken, Neoklasik Büyüme Teorilerine göre büyüme sorunlarına daha fazla çözüm sunmaktadır (Aghion ve Howitt, 2009, s.151). İçsel Büyüme Teorileri, Neoklasik Büyüme Teorisinin bazı varsayımlarını eleştirmiştir. Hem bu eleştirileri hem de teorileri belli bir temele dayandırmak için yeni varsayımlar ortaya atılmıştır. Varsayımlar şu şekildedir (Üzümcü, 2015, s.254):

- Büyüme, Neoklasik görüşte dışsal bir olgu olarak kabul edilmesine karşın İçsel Büyüme Teorileri, makro iktisat politikalarıyla artırılabilen içsel bir olgu olarak kabul etmektedir.

- İçsel Büyüme Teorileri, teknolojik gelişmenin kaynağını ve nasıl sağlanabileceğini açıklayamayan ve dışsal bir olgu olduğunu varsayan, Neoklasik görüşün aksine teknolojik gelişmenin ekonomik sistemin içinde oluştuğunu savunmuştur. Teknolojik gelişmenin yaparak öğrenme, bilgi artması ve Ar-Ge gibi yollarla sağlanabileceği ve teknolojinin içsel bir olgu olduğu ifade edilmiştir.
- Neoklasik teorisyenlerin kullandığı üretim fonksiyonları, azalan verimlere dayanmaktadır. Ancak İçsel Büyüme Teorileri, artan verimlere dayalı üretim fonksiyonları kullanmaktadır.
- Neoklasiklerin yok saydığı; nüfus, eğitim düzeyi, vergi, yatırım oranı, kamu politikaları ve hizmetleri gibi faktörlerin uzun dönemde büyümeyi etkilediği iddia edilmiştir.
- Optimal büyümeye ulaşabilmek için piyasanın başarısız olduğu ya da eksik kaldığı durum veya zamanlarda, devletin ekonomiye müdahale etmesinin zorunlu olduğu belirtilmektedir.
- Neoklasik teorideki tam rekabet koşulu yerine eksik rekabet koşulları kabul edilmektedir.
- İçsel Büyüme teorisyenleri, büyümenin sonu olmadığını ve sürekli büyümenin mümkün olduğunu savunmuştur. Ayrıca az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin büyümeyi sürdürebilmeleri ve gelişmiş ülkelerle aralarındaki gelir farklılığını azaltabilmeleri için teknolojik gelişmeleri ve teknoloji politikaları iyi yönetmeleri gerekmektedir (Mankiw ve diğerleri, 1992, s.422).

İçsel Büyüme Teorilerini kategorize ederken, teorilerin işleyişinde temel olarak kabul edilen faktörler esas alınmaktadır. Buna göre, teoriler beş ayrı sınıfta ele alınmaktadır. Bunlar; AK Modeli, Bilgi Üretimi ve Dışsallık Modeli, Ar-Ge Modeli, Beşerî Sermaye Modeli ve Kamu Politikası Modelinden oluşmaktadır (Taban, 2011, s.112-113).

Rebelo (1991), Neoklasik Büyüme Teorilerinde geçerli olan, sermayenin azalan marjinal getiri yasasını modelden çıkarmıştır. Bunun yerine sermaye birikimine göre sabit getiriyi kabul etmiştir. (Jones vd., 2001, s.152). Romer (1986) ve Lucas (1988) tarafından da benimsenen bu yapı AK modeli olarak bilinmektedir.

Modelde, sermaye faktörü ve ekonomide meydana gelen çıktı arasında doğrusal bir ilişki olduğu varsayılmaktadır. Sermaye faktörü, beşerî sermaye faktörünü de kapsayarak, geniş biçimde ele alınmıştır. Ayrıca modelde, teknolojik gelişmenin dışsal olmadığı durumda bile uzun dönemde kişi başı büyümenin sürdürülebileceği en basit şekilde gösterilmiştir (Yardımcı, 2006, s.101). Ayrıca emek ve teknolojideki artışların sabit olduğu varsayılırken, tasarrufun bir sonraki dönemde yatırıma dönüşeceği ve bu nedenle tasarruf ve yatırımın birbirine eşit olduğu kabul edilmiştir. AK modeli, ortaya attığı görüşleri ile İçsel Büyüme Teorilerinin başlangıcı sayılmaktadır (Yıldırım, 2011, s.87).

Bilgi Üretimi ve Dışsallık Modelinin temelini, yaparak öğrenme olgusu oluşturmaktadır. Yaparak öğrenme, tecrübenin verimlilik olgusuna yaptığı olumlu etkiyi ifade etmektedir. Model, yaparak öğrenme sayesinde çalışanların uzmanlaşmaya dayalı verim artışı sağladığını ve bu durumun üretimde artan getiriyi oluşturduğunu savunmaktadır (Arrow, 1962, s.609). Bilgi üretimi, bir firmanın hem sermayesini fiziki olarak artırması hem de verimli bir üretimin nasıl olması gerektiğini öğrendiğinde ortaya çıkmaktadır. Bilgi üretiminin ortaya çıkmasının ardından dışsallık aracılığıyla sektöre yayıldığı varsayılmıştır. Bu durumda, bir firmanın sahip olduğu bilgi, sektördeki diğer firmaların maliyetsiz şekilde ulaşabileceği, bir kamu malı olarak görülmektedir. Modelin temel görüşünde, her firmanın yaşadığı bilgi artışının sektördeki bilgi düzeyini artırdığını ve bu durumun sermaye stokundaki artışla doğru orantılı olduğu ifade edilmiştir (Barro ve Sala-i Martin, 1995, s.146-147).

Ar-Ge Modeli; Bilgi Üretimi ve Dışsallıklar Modelinin temelini oluşturan yaparak öğrenme kavramının geliştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Ar-Ge faaliyetlerinin temelini oluşturan yenilikçi bilgi, ekonomide pozitif dışsallık sağlamakta ve dolayısıyla ekonomik büyümeye önemli katkı sunmaktadır (Çetin ve Işık, 2014, s.77). Modelde, bilgi ve teknolojinin içselleştirildiği ve reel dünyadaki rekabete uygun bir sistemin kurulması hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra girdi-çıktı serbestliği olan, bilgi üretimi ve dışsallığın olduğu bir monopolcü rekabet piyasası varsayılmıştır. Ayrıca modeldeki ekonomik faaliyetler, imalat ve Ar-Ge sektörlerinden oluşmaktadır. İmalat sektöründe tüketim malları ve yatırım malları

üretilirken, Ar-Ge sektöründe büyümeyi ve büyümede sürdürülebilirliği sağlayan bilgi ve teknolojik gelişmeler üretilmektedir (Demir, 2002, s.4-5).

Beşerî sermaye, üretim yapan insanı nitel yönden destekleyen bilgi, beceri, eğitim düzeyi, deneyim, sağlık durumu ve dinamizm gibi değerler olarak tanımlanmaktadır (Tansel ve Güngör, 1997, s.532). Sermaye birikiminin ekonomik büyümeyi doğrudan etkileyen en önemli faktör olduğu görüşüne ek olarak söz konusu modelde beşerî sermaye, fiziksel sermayeden farklı olarak ele alınmıştır. Ayrıca beşerî sermaye, ekonomik büyümenin gerçekleşmesinde önemli bir etken olarak görülmektedir (Kar ve Taban, 2003, s.151). Beşerî sermaye, uzun dönem büyümenin kaynağı olarak görülürken, sermaye malları ve teknolojik gelişmeler ekonomik büyümeyi doğrudan etkilemektedir. Beşerî sermaye artışının sabit oranda ve sabit getiriyle oluştuğu iddia edilirken, beşerî sermaye dışsallığının sebep olduğu, fiziksel sermayedeki azalan getiriler telafi edilerek, büyüme oranının artması sağlanmaktadır (Kaynak, 2009, s.217-218). Modelde, beşerî sermayeye ayrılan zaman arttığında, beşerî sermaye büyüme hızının da arttığı görülmektedir. Dolayısıyla beşerî sermaye birikimi, azalan verimler kanununa dayanmamaktadır. Buna ek olarak hükümetler, ekonomik büyümenin hızlanması için insanların beşerî sermaye esaslı gelişimine yönelik politikalar izlemelidir (Ünsal, 2007, s.250).

Kamu Politikası Modeli; kamu altyapı yatırımları ve hükümet politikalarını, ekonomik büyümeyi etkileyen faktörler arasında görmektedir. Bu modelde yatırım, Ar-Ge, bilgi üretimi ve bilginin yayılması gibi görevleri, özel sektörün verimliliğini artırmak amacıyla devletin üstlenmesi gerektiği savunulmuştur. Ekonomik etkinlik, devletin bu görevlerini yerine getirme performansına bağlı olarak artmaktadır (Taban, 2010, s.92). Modele göre büyüme; iletişim, kamu malları ve hizmetlerine bağlı olarak gerçekleşmektedir. Özel sektörün verimliliğini artıran bu mallar çok sayıda üreticiye ulaşarak, aynı anda kullanılmasıyla kamu malı haline gelmektedir. Söz konusu mallar, kamu kurumları tarafından vergilerle üretildiği için kamu politikasında büyük bir öneme sahiptir (Freeman ve Soete, 2003, s.373-374). Verimli kamu harcamalarının İçsel Büyüme Teorilerine kazandırıldığı bu modelde, kamu harcamalarının verimli sektörlerde yapılması halinde ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyeceği ifade edilmiştir. Ancak bu durum, kamunun ekonomideki

etkinliğini artırarak, teknik verimliliğin azalmasına sebep olmaktadır. Bunun sonucunda ekonomik büyüme oranı olumsuz etkilenmektedir (Renelt, 1991, s.10).

1.5. Dış Ticaretin Ekonomik Büyümeye Etkisi

Son yarım asırda hem ithal ikamesine dayalı kalkınma stratejilerinin kısıtlanması hem de Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi uluslararası finansal kuruluşların etkisiyle özellikle gelişmekte olan ülkelerde dış ticaretin artmasına olanak sağlanmıştır. Bu nedenle, dış ticareti artırmak için çeşitli destek ve sübvansiyonlar zorunlu hale gelmiştir. Bu ticaret reformu planına bu denli bağlılığın temel mantığı, liberalleşmenin kapalı ekonomiden açık ekonomilere geçişte ön şart olmasıdır. Ekonomistler, genellikle açık ekonomilerin daha hızlı büyüdüğünü ileri sürmüştür (Grossman ve Helpman, 1991, s.25). Dış ticaret ile ekonomik büyüme arasında olumlu bir ilişkinin olması, liberalleşmenin büyüme için bir gereklilik olduğu sonucunu ortaya çıkmaktadır (Singh, 2010, s.1519).

Dış ticaret ve büyüme arasındaki ilişkiye yönelik, literatürde çok sayıda tartışma bulunmaktadır. Ancak bu tartışmalar iyimserler ve şüpheciler olarak iki temel görüşte ele alınabilir. Genel olarak, ampirik çalışmalardaki bulgulara göre dış ticaret ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Fakat bu bulgular dikkatlice yorumlanmalıdır (Edwards, 1998, s.386).

İyimserler, bulguları pozitif yönlü yorumlarken, dış ticareti ve özellikle ihracatı, ekonomik büyümenin motoru olarak ifade etmektedir (Krueger, 1997, s.1). Uluslararası ticaretin artması, ileri teknoloji ürünlerin ithalatını sağlayarak, bilgi ve teknolojinin yayılmasını kolaylaştırmaktadır (Baldwin, Braconier ve Forslid, 2005, s.945-946). Bu durum ülkedeki bilgi ve teknoloji seviyesini geliştirerek, ihracatta teknolojik ürün kalemlerinin artışını sağlamakta ve dış ticaret açığının kapanmasıyla birlikte ekonomik büyümenin artmasını sağlamaktadır (Çetin, Yıldırım, Koy ve Köksal 2018, 132). Buna ek olarak dış ticaret, inovasyon kaynakları ile entegrasyonu kolaylaştırmakta ve doğrudan yabancı yatırımlardan elde edilen kazancı artırmaktadır. Ayrıca piyasa hacmini artırırken, ortaya çıkardığı ölçek ekonomisi ve uzmanlaşmadaki artan getiri sayesinde ekonomilerin potansiyel faydalarını yakalamayı kolaylaştırmaktadır (Alesina, Spolaore ve Wacziarg, 2000, s.9-10).

Şüpheciler ise, bulguların bu şekilde yorumlanmasına itiraz etmektedir. Aynı bulguları farklı şekilde yorumlayarak, dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin yetersiz olduğunu ve dış ticaretin ekonomik büyüme üzerinde doğrudan önemli bir etkiye sahip olmadığını ifade etmiştir (Rodriguez ve Rodrik, 2000, s.266). Şüpheci görüşe göre, uluslararası ticaretin artması sonucu yabancı yatırımcı ülkeye yatırım yapmakta ve bu durum ise yerli yatırımcının uluslararası rekabet koşullarından olumsuz etkilenmesine sebep olmaktadır. Tarifelerin düşürülmesi sonucu nispi fiyatlarda meydana gelen düşüş sebebiyle yerli üretimin yerini ithalatın alması, ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Ancak yerli yatırımcıyı teşvik eden ve yabancı yatırımcıdan koruyan hükümetin dış ticarete müdahalesi şeklinde uygulanan korumacılık, ekonomik büyümenin uzun dönemde artmasını sağlamaktadır (Nişancı, Karabıyık ve Uçar, 2011, s.305). Ayrıca dış ticaret haddindeki kayıpların dış ticaretten sağlanan gelirlerden yüksek olması durumunda, ekonomide fakirleşen büyüme meydana gelmektedir. Bu durum, beraberinde cari açık sorununu getirmekte ve ekonomiyi belirsizliğe sürüklemektedir (Sever, 2009, s.158-163).

Geleneksel dış ticaret teorisi; uzmanlaşma, inovasyona yatırım ve verimlilik sayesinde dış ticaretten elde edilen büyüme kazanımlarını artırabileceğini öngörmektedir. Ricardo'nun teorisi, bir ülkenin kıt kaynaklarını, dış ticaret sayesinde daha verimli sektörlere yönlendirdiğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte, Yeni Ekonomik Büyüme Teorileri, teknolojik değişimin içsel bir değişken olduğunu, yalnızca dış ticaret yapan ülkelerde yayılabileceğini ve bu doğrultuda büyümenin gerçekleşebileceğini varsaymaktadır. Dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki bağlantının varlığı önemli tartışmalara konu olmasına rağmen ne mevcut teorik modeller ne de ampirik analizler kesin bir sonuç vermemiştir (Zahonogo, 2016, s.42-43). Dış ticaretin ekonomik büyümeye etki ettiği gibi ekonomik büyüme de dış ticarete etki etmektedir. Başka bir deyişle, büyüme oranındaki artış ihracat, ithalat veya hem ihracat hem de ithalatı etkilemektedir. Bu ilişkinin temel sebebi ise, bir ülkede meydana gelen gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) oranı artışıyla birlikte verimlilikte artış gerçekleşmesidir. Bu durum sayesinde, ihracatın artmasına imkân veren uluslararası piyasalarda rekabet avantajı sağlanmaktadır (Yüksel ve Zengin, 2016, s.147).

Günümüzde bir ülkenin liberalleşme faaliyetlerinde, diğer ülkelerle rekabet edebilmesi için dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi anlamlandırması gerekmektedir. Söz konusu ülke, yalnızca bu şekilde doğru bir konumlandırma yapabilir. Dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ardındaki mekanizmalara bakıldığında, ithalata dayalı büyüme, ihracata dayalı büyüme, büyümeye dayalı ihracat, büyümeye dayalı ithalat ve ihracata dayalı ithalat olmak üzere karşılıklı etkileşimler mevcuttur. Etkileşimlerin yönü, verilerin farklı modellerle test edilmesiyle ölçülmektedir. Ayrıca ölçüm sonuçları; verilerin zamanına, uygulanan ülkeye ve izlenen dış ticaret politikalarına bağlı olarak yön değiştirmektedir (Şenkardeşler, 2018, s.129). İlişkilerin yönünün belirlenmesinde, ülkenin büyümesi ve kalkınması için uygulanacak politika seçimi ve seçilen politikanın değişen koşullara göre yenilenmesi büyük önem taşımaktadır. Dış ticaret ve büyüme arasındaki ilişki ele alınırken, ithalatı göz ardı ederek yalnızca ihracatı dikkate almak, birbirinden çok farklı ve yanıltıcı sonuçlar vermektedir. Daha gerçekçi sonuç elde edebilme ve dolayısıyla doğru strateji ve politika belirlenebilmesi için ihracat, ithalat ve büyüme ilişkileri beraber değerlendirilmelidir (Korkmaz ve Aydın, 2015, s. 47-48).

1.5.1. Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Stratejileri

Dış ticarete dayalı ekonomik büyüme hedefi olan iki farklı strateji bulunmaktadır. Bunlar; ihracata dayalı büyüme ve ithal ikamesine dayalı büyüme stratejileridir. Dünya ülkeleri, söz konusu iki strateji vasıtasıyla dış ticaret politikalarını, ekonomik büyümeye uygun şekilde belirlemiş ve uygulamıştır (Kreinin, 2002, s.178). Genelde dışa açık ekonomide ihracata dayalı büyüme stratejisi uygulanırken, kapalı ekonomide ise ithal ikamesine dayalı büyüme stratejisi uygulanmaktadır. Söz konusu büyüme stratejileri, Neoklasik teoride birbirine zıt olarak ifade edilse de sonraki modellerde birbirini tamamlayan iki strateji olarak yorumlanmıştır (Subaşat, 2004, s.206). Her iki büyüme stratejisinin de temel hedefleri; ekonomik büyüme, ödemeler dengesi, sanayileşme ve istihdamın artışını sağlamaktır. İhracata dayalı büyüme stratejisi, ihracatın artması için çabalarken; ithal ikamesine dayalı büyüme stratejisi, ithalatın yurtiçinde karşılanması için çabalamaktadır. Yalnızca bir stratejinin seçilip uygulanması ekonomide dengesizlik

oluştururken, iki stratejinin de ekonominin ihtiyaç duyduğu durumlarda doğru biçimde uygulanması ekonomiye daha fazla fayda sağlayacaktır (Ay, 2007, s.15-16).

1.5.1.1. İhracata Dayalı Büyüme Stratejisi

Ülkenin döviz ihtiyacının karşılanması için ihracatın ve ithalatın liberalleştirildiği, ihracat ve ithalattaki engellerin en aza indirildiği veya engellerin tamamen kaldırıldığı, ihracat odaklı ithalat yapılmasının teşvik edildiği ve ihracat öncesinin ve sonrasının farklı teşviklerle desteklendiği strateji olarak ifade edilmektedir (Melemen, 2016, s.71-72).

Söz konusu strateji, dış ticaretin serbest olmasından dolayı yurtiçinde monopol piyasaların oluşmasını önlemektedir. Ayrıca serbest dış ticaret, kalitenin sürekli artmasını ve fiyatların düşmesini sağlamaktadır (Seyidoğlu, 2013, s.544). İhracata dayalı büyüme stratejisi, yerli üreticilerin çeşitli sübvansiyonlarla yurtdışı pazarına açılmasını sağlamaktadır. Bu sayede, talepte ve ihracatta artış meydana gelmektedir. İhracatın artması, üretim kapasitesinin artmasına sebep olurken üretim kapasitesinin artışı, yerli üreticilerin ölçek ekonomilerinden faydalanmasına imkân vermektedir. Ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörlerde seçici davranarak, kaynakları tahsis etmesi üretim etkinliğinin artırılmasına destek olmaktadır. Üretim etkinliğinin ve üretim kapasitesinin artması, istihdamı olumlu etkilemekte ve işsizliği azaltmaktadır. Ayrıca uluslararası pazara açılan üretici, aynı zamanda daha yoğun rekabet koşullarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Çeşitli sübvansiyonlarla rekabetin olumsuz yönü azaltılırken, üretici rekabetin getirisi olan teknolojik gelişmelerden faydalanmaktadır (Saçık, 2009, s.165).

İhracata dayalı büyüme stratejisinin doğrudan etkisi, ihracat gelirlerinde görülmektedir. İhracatta artış meydana geldikçe, döviz gelirleri de artmaktadır. Ancak serbest dış ticaret görüşünün hâkim olması, ithalatın da artmasına sebep olmaktadır. İhracat gelirleri arttıkça ithalat giderlerinin de azaldığı düşünüldüğünde, büyüme sağlanırken dış ödemeler dengesi olumlu yönde değişmeyebilir (Seyidoğlu, 2013, s.544). İhracat, dış ödemeler dengesini her koşulda düzenleyemese bile kalkınmaya doğrudan etki etmesi sebebiyle ihracata dayalı büyüme stratejisinin uygulanmasını cazip hale getirmektedir. Gelişmiş ülkeler, az gelişmiş ve gelişmekte

olan ülkelere göre söz konusu stratejiden daha fazla verim sağlamaktadır (Ersin, 2018, s.27).

1.5.1.2. İthal İkamesine Dayalı Büyüme Stratejisi

İthalat ikamesine dayalı büyüme stratejisi, yurtiçi talebinin ithalatla karşılanması yerine, koruyucu önlemler uygulanarak bu talebin yurtiçi üreticiler tarafından karşılanmasını sağlayan stratejidir. Bu stratejide, yurtiçi piyasaları yabancı yatırımcıdan korumak amaçlanmaktadır. Bunun için hükümetler, piyasalara yalnızca tarifeler ve tarife dışı engelleri uygulayarak değil, aynı zamanda döviz kurlarını, faizleri ve fiyatları kontrol ederek müdahale etmektedir. Bu müdahale kapsamında fiyat mekanizması, yoğun bir bürokratik mekanizma ile kontrol edilmektedir. Söz konusu stratejide kaynak tahsisi, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip piyasalarda seçici davranmak yerine tüm piyasalara dengeli biçimde yapılmaktadır (Seyidoğlu, 2013, s.540).

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler yıllarca bu stratejiyi uygulayarak tecrübe kazanmıştır. Söz konusu strateji, bu tecrübe sayesinde günümüzde daha planlı şekilde uygulanmaktadır. Yurtiçinde talebi yüksek olan ürün grubunun ekonomiyi olumlu etkileyeceği ve dünya ekonomisinde rekabet avantajı sağlayacağı öngörülüyorsa, ithal ikamesine dayalı strateji uygulanmaktadır. Söz konusu strateji, beşerî ve fiziki sermayeyi artırarak, ithalatla karşılanan talebin yurtiçinde üretilmesine imkân vermektedir (İzgi ve Yılmaz, 2018, s.56). Talep karşılandıktan sonra ortaya çıkan arz fazlası ihraç edilebilmektedir. Bu durumdan sonra rekabetin sağladığı kalite artışı ve teknolojik gelişme meydana gelmektedir (Chuang, 2000, s.713). İthalata dayalı büyüme stratejisi, kaynakların etkin kullanılmaması, monopol piyasaya imkân vermesi ve kur politikalarının ihracatı azaltması gibi olumsuz etkilere sahip olması nedeniyle eleştirilmektedir.

1.5.2. Dış Ticaret ve Ekonomi Politikaları

Ekonomi politikaları, kötüye giden ekonomiyi düzeltmek veya iyi giden ekonomiyi daha iyi bir noktaya getirmek için hükümet tarafından uygulanmaktadır. Büyüme hızı, gelir, enflasyon, bütçe açığı, istihdam ve yatırım gibi konularda iyileştirmeye yönelik düzenlemeler yapmak için ekonomi politikaları

kullanılmaktadır. Bununla birlikte ekonomi politikalarının önemli bir türü olan dış ticaret politikaları, ticarette ve üretimde uygulanan yöntemleri, dolaylı veya doğrudan düzenleme, kısıtlama veya özendirme amacıyla alınan tüm hükümet önlemleri olarak ifade edilmektedir. Dış ticaret politikaları, yurtiçi politikalarını da etkilemesi sebebiyle diğer ekonomi politikalarından ayrı olarak ele alınması, yanlış ve eksik bir değerlendirmeye sebep olmaktadır (Karluk, 2002, s.158-161). Gelişmiş ülkelerde söz konusu politikaların kullanım amacı, ithalatın yerli üreticilere verdiği zararı azaltmak iken, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kullanım amacı ise, kalkınmayı sağlamak ve gelişmiş ülkelerle aralarındaki kalkınma farkını azaltmaktır (Öztürk, 2009, s.55).

Dış ticaret politikalarının bazı temel amaçları bulunmaktadır. Bunları kısaca tanımlamak gerekirse (Arslan, 2014, s.41-42):

- *Dış ödeme açıklarını ve fazlalıklarını gidermek:* Dış ödemeler dengesinde açık veya fazla verilmesi, döviz kaybına sebep olacağı için hükümetler tarafından istenmeyen bir durumdur. Hükümetler bu dengesizlikleri gidermek için ithalatı azaltıp ihracatı özendirmeye çalışırken, aynı zamanda yabancı yatırımcıları ülkeye çekmeye çalışmaktadır.

- *Yerli sanayiyi dış rekabetten korumak:* Yeni kurulan ve rekabet gücü olmayan bebek endüstrilerinin, olgunlaşıncaya veya dış pazar ile rekabet edebilecek düzeye gelinceye kadar korunmasıdır (Dinler, 2004, s.502).

- *Ekonomik kalkınmayı sağlamak:* Dış ticaret politikaları, kalkınma ve sanayileşme stratejilerini belirlemede kullanılmaktadır. Ayrıca dış ticaret politikaları, ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisi uygulandığı durumda, yerli sanayiyi korumayı amaçlarken, ihracata dayalı sanayileşme stratejisi uygulandığı durumda ise ihracatı özendirmeyi amaçlamaktadır.

- *Piyasadaki aksaklıkları gidermek:* Piyasada rekabetin azalması veya kaybolmasından dolayı monopolleşen firmaların, tüketicilere düşük kaliteyi yüksek fiyattan satması, ekonomide aksaklıklara sebep olmaktadır. Dış ticaret politikaları aracılığıyla ithal ürünlerin piyasaya girişine izin verilerek rekabet artırılmakta ve üretim faktörlerinin daha etkin kullanılması sağlanmaktadır.

- *Ekonomiyi liberalleştirmek:* Ülke ekonomisi ile uluslararası ekonomiyi entegre edebilmek için liberal dış ticaret politikaları tercih edilmektedir. Liberal dış ticaret politikaları, devlet müdahalesine karşı çıkmakta ve serbest dış ticaret görüşünü savunmaktadır (Dinçer, t.y., s.82).

- *İstihdamı artırmak:* İşsizliğin arttığı durumlarda ithalatı sınırlayarak, ithal ikameci bir politika ile ürünlerin yurtiçinde üretilmesi sağlanmakta ve dolayısıyla istihdam artırılmaktadır. Buna ek olarak ihracatın teşvik edilmesiyle yerli sanayinin dış talebi karşılamak için üretimini artırma ihtiyacı, istihdamın artışına sebep olmaktadır.

- *Kendi kendine yetebilmek (otarşi):* Ülkenin ihtiyaçlarını iç ekonomisinde kendi kendine karşılaması olarak tanımlanmaktadır. Kaynakların dünya üzerinde homojen dağılmaması sebebiyle bu görüş imkansızdır. Günümüzde kendi kendine yetme çabası, bazı ülkelerin tarım alanındaki uygulamalarıyla sınırlı kalmaktadır.

- *Dış piyasada monopol gücünden yararlanmak:* Ülke, dış piyasada bir malın üretiminde monopol güce sahip ise malın ihracatı üzerine kota koyarak, dış ticaret hadlerini kendi lehine dönüştürebilmektedir (Öztürk, 2009, s.59).

- *Sosyal ve siyasi sebepler:* Hükümetler bazen ülke güvenliği için stratejik önemi olan ürün grupları üzerinde koruyucu önlemler alabilmektedir. Bu nedenle dış politika, dış ticaret politikası üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Dost ülkelere gümrük indirimleri sağlanırken, diğerlerine sağlanmaması veya askerî açıdan önemli sayılan hammadde, yarı mamul, mamul veya teknolojilerin düşman ülkelere satışının yasaklanması, bu etkiye örnek olarak gösterilebilir.

- *Gelir elde etmek:* En yaygın ve ne eski hükümet müdahale aracı olan gümrük tarifeleri, hazineye gelir sağlamaktadır (Seyidoğlu, 2013, s.144).

Dış ticaret politikasının amaçlarına ulaşabilmesi için dış ticaret politikası araçları gerekmektedir. Bu araçların en eskisi gümrük tarifeleridir. Ancak zamanla

gümrük tarifelerinin etkisinin azalmasından dolayı çeşitli müdahale araçları uygulanmıştır. Bunlar kısaca şu şekildedir (Parasız ve Ekren, 2013, s.68):

- *Gümrük tarifeleri:* Tarifeler, yurtiçine giren mallara uygulanan vergilerdir. Geçmişteki ve günümüzdeki zengin ülkeler tarafından tercih edilen, en yaygın korumacı politikasıdır. Gelişmiş ülkeler, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere göre bu tarifeleri daha verimli kullanmaktadır. Bunun sebebi, yurtiçi sanayinin gelişmiş ülkelerde daha fazla rekabet gücüne sahip olmasıdır. Ayrıca gelişmiş ülkelerdeki katma değerin fazla olması sebebiyle söz konusu dış ticaret politika aracından sağladıkları gelir, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere göre daha yüksektir. Buna ek olarak gümrük tarifeleri, korumacılıkta kullanılan en az maliyetli dış ticaret politikası aracıdır (Furceri, Hannan, Ostry ve Rose, 2018, s.3).

- *Tarife dışı kısıtlamalar:* Uluslararası mal ticaretinde, potansiyel ekonomik etkisi olabilecek tarifeler dışındaki politika tedbirleri olarak tanımlanmaktadır. Dış ticarete fiyat, miktar veya hem fiyat hem miktar yönünden getirilen sınırlamalardır. Hükümetler, ihracatçılar ve ithalatçılar için sorun teşkil eden tarife dışı kısıtlamalar, esasında teknik ve sosyal faydayı amaçlamasının yanı sıra bilgi ve işleyiş sürecinde maliyeti artırıcı etkisiyle ticareti önemli ölçüde etkilemektedir (Handoyo, Erlando, Sari, Riyanto ve Darmawan, 2019, s.237-238).

- *İhracatın özendirilmesi:* İhracatın artışını sağlamak ve döviz gelirlerini artırmak amacıyla ihracatçının ülkeye kazandırdığı dövize karşılık, daha fazla ulusal para ile finanse edilmesi ve ihraç edilen ürün grubunun üretimindeki maliyetleri düşürmek için alınan tedbirlerdir (Doğan, t.y., s.56).

- *Bağlı ticaret:* Karşı ticaret olarak da bilinen söz konusu dış ticaret politikası aracı, bir malın ihracatının diğer malların ithalatıyla bağlantılı olduğu, bir sözleşme düzenlemesi olarak tanımlanmaktadır (Buckley ve Clegg, 2016, s.133). Başka bir ifadeyle, döviz tasarrufu sağlama amacıyla düşük kaliteli yerli ürünlerin serbest piyasada satılamamasıyla birlikte ihraç edilmesi amaçlanırsa veya yabancı sermaye aracılığıyla sanayi tesisi kurma gibi

sebepler hedeflenirse söz konusu dış ticaret politikası aracı uygulanabilir. Genelde uluslararası anlaşmalar vasıtasıyla uygulanırken, taraflardan biri kamu kuruluşu olmaktadır. Bağlı ticaret, önceden kliring ve takas olarak uygulanırken, günümüzde geri satın alma, karşı satın alma, ürün paylaşma ve endüstriyel dengeleme gibi farklı yöntemlerle geliştirilmiştir (Seyidoğlu, 2013, s.147).

2. TÜRKİYE'DE BÖLGESEL DÜZEYDE DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ

Bu bölümde, Türkiye'nin bölgesel dış ticaretindeki gelişim süreci ve 1923-2018 yılları arasında gerçekleştirdiği ihracat ve ithalat rakamları verilecektir. Dışa kapalı ve dışa açık ekonomi dönemleri ele alınarak, Türkiye'nin genel ve bölgesel dış ticaretinin ekonomik büyümeye etkisi incelenecektir. Ayrıca yedi coğrafi bölgenin 2002-2018 dönemi dış ticaret verilerinin ele alındığı bu bölümde, bölgelerin sosyoekonomik göstergelerine de değinilecektir.

2.1. Türkiye'de Dış Ticaret Gelişimi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından yeni bir ekonomik düzenin de kurulması gerekmiştir. Ancak geçmişe yönelik anlaşmalar ve yükümlülükler sebebiyle ekonomik düzenin kurulmasında gerekli görülen çeşitli uygulamalar faaliyete geçememiştir. Lozan Antlaşması'yla beraber uygulanması gereken liberal dış ticaret politikası, zorunluluklardan birisini oluşturmaktadır. Tüm tarife ve kısıtlama uygulamalarının engellenmesi 1929 yılına kadar sürmüştür. Aynı yıl meydana gelen Büyük Buhran nedeniyle yerli sanayi kurulmuştur. Ayrıca ithalata gümrük tarifesi uygulanarak, yerli sanayi desteklenmiştir (Eren, 2012, s.204).

Cumhuriyetin ilanından 1980 yılına kadar uygulanan, ithal ikamesine dayalı strateji ve korumacı dış ticaret politikalarının etkilerini incelemek amacıyla dış ticaret verileri 3 yıllık periyodlarla Tablo 1'de verilmektedir.

Tablo 1. Türkiye'nin 1923-1979 Yılları Arasındaki Dış Ticaret Verileri

(Bin ABD doları)

DÖNEM	İHRACAT ($)	İTHALAT ($)	DIŞ TİCARET HACMİ ($)
1923-1925	235.925	316.287	552.212
1926-1928	265.464	342.873	608.337
1929-1931	206.433	253.033	459.466
1932-1934	179.044	154.570	333.614
1935-1937	279.127	234.794	513.921
1938-1940	295.570	261.432	557.002
1941-1943	413.905	323.568	737.473
1944-1946	560.796	234.088	902.884
1947-1949	667.925	809.917	1.477.842
1950-1952	940.420	1.243.670	2.184.090
1953-1955	1.044.331	1.508.529	2.552.860
1956-1958	897.478	1.119.563	2.017.041
1959-1961	1.021.270	1.455.373	2.466.643
1962-1964	1.160.055	1.844.292	3.004.347
1965-1967	1.476.580	1.974.891	3.451.471
1968-1970	1.621.729	2.512.500	4.134.229
1971-1973	2.878.654	4.819.404	7.698.260
1974-1976	4.893.471	13.644.706	18.538.178
1977-1979	6.302.384	15.464.734	21.767.118

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Yıllara Göre Dış Ticaret Verileri, Çevrimiçi, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=621, Erişim Tarihi 19.05.2020.

1930-1949 yılları arasında dışa kapalı bir ekonomi politikası izlenirken, aynı zamanda korumacı önlemler uygulanmıştır. Ayrıca Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlanmasıyla birlikte sanayileşme hamleleri devlet tarafından yapılmış ve ithal ikamesine dayalı büyüme politikası daha yoğun biçimde uygulanmıştır. Bu sayede, İkinci Dünya Savaşı'na kadar ekonomik büyümenin artması sağlanmıştır. Savaş, dünya ekonomisini olumsuz yönde etkilemiş ve dış ticaret hacminin azalmasına yol açmıştır. Bu durum, dünya ülkelerindeki büyüme oranlarını ciddi ölçüde azaltmıştır (Taban, Günsoy, Günsoy ve Aktaş, 2013, s.196-197).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Türkiye'de çok partili döneme geçilmiştir. 1950-1960 yılları arasında, daha liberal dış ticaret politikaları uygulayan yeni

hükümet, ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisini değiştirmeden, karma ekonomi sistemini oluşturan, kamu ve özel kesimlerin işbirliğiyle büyümeyi hedeflemiştir. Ayrıca bu dönemde, tarım ve altyapıya daha fazla önem verilerek özel sektör desteklenmiştir. Yatırımlar sonucu, enflasyon ve dış açıkta artış meydana gelmesi sebebiyle sürdürülen liberal dış ticaret politikasından vazgeçilmiştir. Ancak dış açıkların kapatılması amacıyla ithalata yoğun tarifeler uygulanması, ülkede ciddi bir ekonomik krizin yaşanmasına sebep olmuştur (Seyidoğlu, 2013, s.552). Bu dönemin ardından, 1960-1979 yıllarını kapsayan ekonomi politikalarının uzun dönemli ve sistematik şekilde ilerlemesi gerektiği anlaşılmış ve bu alanda Birinci, İkinci ve Üçüncü Kalkınma Planları hazırlanmıştır. Önceki dönemde yürütülen İthal ikameci sanayi stratejileri ve karma ekonomik sistemden vazgeçilerek, bu dönemde ithal ikamesine dayalı sanayileşme ve büyüme stratejileri izlenmiştir. Devlet müdahalesinin ekonomide fazlasıyla hissedildiği bu dönemde, ithalat üzerindeki aşırı tarife ve tarife dışı önlemler sebebiyle yeterli ithalat yapılamamıştır. Bu durum, üretimde tıkanmalara ve ekonominin eksik kapasitede çalışmasına sebep olmuştur. Ekonominin büyük bir kısmında ihtiyaç duyulan ara malların ithal edilmesi, ithalat kaleminde aşırı artışa sebep olmuştur. Bu artışla beraber petrol fiyatlarının yükselmesi sonucu, döviz darboğazı meydana gelmiştir (Arslan, 2014, s.152-153).

2.1.1. Türkiye'de 1980-2000 Yılları Arasındaki Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi

Geçmiş yıllarda uygulanan politika ve stratejilerin, kronik ekonomik krizler oluşturması sebebiyle yeni bir ekonomik yapıya geçilmesini zorunlu kılmıştır. 1980'de, 24 Ocak Kararları olarak literatüre geçen yeni bir ekonomik istikrar programı hazırlanmıştır. Bu programla birlikte, geçmişte uzun dönem uygulanan ithal ikamesine dayalı büyüme ve sanayileşme stratejisinden vazgeçilmiş ve yerine ihracata dayalı büyüme ve sanayileşme stratejisi kabul edilmiştir (Karabulut, 2010, s.979-980).

Bu bölümde uygulanan politika ve stratejilerin yorumlanması, ülkenin dış ticaret verileri dikkate alınarak yapılmaktadır. Bu sebeple, 1980-2000 yılları arasındaki dış ticaret verileri Tablo 2'de verilmektedir.

Tablo 2. Türkiye'nin 1980-2000 Yılları Arasındaki Dış Ticaret Verileri

(Bin ABD doları)

YIL	İHRACAT ($)	İTHALAT ($)	DIŞ TİCARET HACMİ ($)
1980	2.910.122	7.909.364	10.819.486
1981	4.702.934	8.933.374	13.636.308
1982	5.745.973	8.842.665	14.588.639
1983	5.727.834	9.235.002	14.962.836
1984	7.133.604	10.757.032	17.890.636
1985	7.958.010	11.343.376	19.301.386
1986	7.456.726	11.104.771	18.561.497
1987	10.190.049	14.157.807	24.347.856
1988	11.662.024	14.335.398	25.997.422
1989	11.624.692	15.792.143	27.416.835
1990	12.959.288	22.302.126	35.261.413
1991	13.593.462	21.047.014	34.640.476
1992	14.714.629	22.871.055	37.585.684
1993	15.345.067	29.428.370	44.773.436
1994	18.105.872	23.270.019	41.375.891
1995	21.637.041	35.709.011	57.346.052
1996	23.224.465	43.626.642	66.851.107
1997	26.261.072	48.558.721	74.819.792
1998	26.973.952	45.921.392	72.895.344
1999	26.587.225	40.671.272	67.258.497
2000	27.774.906	54.502.821	82.277.727

Kaynak: TÜİK, Yıllara Göre Dış Ticaret Verileri, Çevrimiçi, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=621, Erişim Tarihi 19.05.2020.

Yeni ekonomi stratejileriyle krizlerin aşılması hedeflenirken, diğer taraftan dünyada hızla uygulanan Neoliberal ekonomi politikalarına geçilmiştir. Aynı zamanda genel piyasada, üretim yoğunluğunun kamu kesiminden özel sektöre geçişini sağlayarak, uluslararası piyasalarda rekabet gücü olan yeni bir ekonomik yapının kurulması hedeflenmiştir. Yurtiçinde etkin kaynak kullanımı sağlanması ve ihracatın artırılması amacıyla dış ticaret engelleri kaldırılırken, dış ticaret ve kambiyo rejimlerinde köklü değişikliklere gidilmiştir. Tüm bu uygulamalar sonucunda ihracatta ciddi artış meydana gelmiştir (Yükseler, 2009, s.3-4). Söz konusu değişikliklerle birlikte serbest döviz kuruna geçilmesi ve doğrudan yabancı yatırımcının teşvik edilmesi uluslararası piyasada Türkiye'yi daha cazip hale getirmiştir (Aga, 2014, s.72).

1990 yılından sonra stagflasyon meydana gelmesi, yanlış politikaların istikrarsız büyümeye neden olması ve kamu borçlarında artış yaşanması, ekonomideki pozitif seyrin 1994 yılında ekonomik krize dönüşmesine sebep olmuştur (Ardıç, 2004, s.98). Türk lirasının değer kazanması ve ithal edilen enerji ürünlerindeki fiyat artışları, ithalat hacminde ani ve yüksek bir artış meydana getirirken, ara mal ve enerji ürünlerinde ithalata bağımlılığın artmasına sebep olmuştur. Ayrıca İnovatif ürün ihracı yerine taklit ve ucuz ürün ihracı, ihracat artış hızının düşmesine ve ileri düzeyde dış ticaret açığı oluşturmasına rağmen ekonomik büyümede artış görülmüştür. Bazı yıllarda, cari açık kısa vadeli finansman ve hizmet gelirleriyle dengelense de genel anlamda bu durum başarılamamıştır (Çelik ve İlkay, 2016, s.963-964).

Türkiye ile Avrupa Birliği (AB) arasında imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması, taraf olan ülkeler arasında malların serbest dolaşımına olanak sağlamıştır. Türkiye için liberalleşme açısından önemli bir kilometre taşı olan bu anlaşma, Türkiye'nin ihracat ve ithalat oranlarını artırmış ve ülke refahının yükselmesine olumlu etki etmiştir (Akduğan ve Doğan, 2018, s.19). Ancak gerçekleşen olumlu tablo dönem içinde uluslararası ekonomide yaşanan bazı sorunlardan dolayı azalma eğilimi gösterirken, 17 Ağustos 1999 tarihinde gerçekleşen büyük deprem nedeniyle ülke ekonomisi daha sıkıntılı bir sürece girmiştir (Çetin ve Savrul, 2016, s.525).

2.1.2. Türkiye'de 2000-2018 Yılları Arasındaki Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi

Yaşanan yurtiçi kriz, dünya ekonomisindeki sorunlar ve afetler, ülkenin ihracat ve ithalatında ani dalgalanmalara sebep olurken, Türkiye ekonomisi, 2000 yılına ciddi bir daralmayla girmiştir. Yaşanan bu olumsuz olayların ardından International Monetary Fund (IMF) ile 17. stand-by anlaşması yapılmıştır (Hacıoğlu, Dinçer ve Yüksel, 2016, s.54).

Tablo 3. Türkiye'nin 2000-2018 Yılları Arasındaki Dış Ticaret Verileri

(Bin ABD doları)

YIL	İHRACAT ($)	İTHALAT ($)	DIŞ TİCARET HACMİ ($)
2000	27.774.906	54.502.821	82.277.727
2001	31.334.216	41.399.083	72.733.299
2002	36.059.089	51.553.797	87.612.886
2003	47.252.836	69.339.692	116.592.528
2004	63.167.153	97.539.766	160.706.919
2005	73.476.408	116.774.151	190.250.559
2006	85.534.676	139.576.174	225.110.850
2007	107.271.750	170.062.715	277.334.464
2008	132.027.196	201.963.574	333.990.770
2009	102.142.613	140.928.421	243.071.034
2010	113.883.219	185.544.332	299.427.551
2011	134.906.869	240.841.676	375.748.545
2012	152.461.737	236.545.141	389.006.877
2013	151.802.637	251.661.250	403.463.887
2014	157.610.158	242.177.117	399.787.275
2015	143.838.871	207.234.359	351.073.230
2016	142.529.584	198.618.235	341.147.819
2017	156.992.940	233.799.651	390.792.592
2018	167.920.613	223.047.094	390.967.708

Kaynak: TÜİK, Yıllara Göre Dış Ticaret Verileri, Çevrimiçi, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=621, Erişim Tarihi 19.05.2020.

Ekonomik programın uygulanmasıyla beraber enflasyonda düşüş ve ekonomik büyümede artış sağlanırken, bankaların faizleri düşürmesiyle birlikte tüketimde de artış meydana gelmiştir. 2001 yılında, tüketimin artışıyla beraber ithal ürünler rağbet görmüş ve bunun sonucunda cari açık oranları, planlanandan daha erken gerçekleşmiştir. Ekonomide güvensizlik ortamı oluşması, yabancı yatırımcının sermayesini çekmesine sebep olurken, bankaların yabancı borçlarını kapatma çabası, faizlerde çok yüksek sıçramalara sebep olmuştur. Bu durum bankalara olan güvenin sarsılmasına ve dolayısıyla bankaların likidite sorunu yaşamasına sebep olmuştur (Oktar ve Yüksel, 2015, s.41-42).

Ekonomik krizin meydana geldiği 2001 yılı, dış ticaret açığının arttığı, ekonominin daraldığı ve ülkede refah kaybının yaşandığı yıl olmuştur. IMF tarafından uzun dönemli ekonomik tedbirlerin hazırlandığı yeni programda, kamu ve özel sektör arasında işbölümü yapılarak, piyasalarda denge oluşturulması ve bu

sayede sınırlı bir denetleme mekanizmasının kurulması hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra krizin temel sebebi olarak görülen bankacılık sektöründe düzenleme yapılmıştır. Düzenlemelerin daha etkin uygulanabilmesi ve denetleme yapılabilmesi için Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) kurulmuştur (Pamuk, 2014, 285-286).

Yeni hükümetin iktidara geldiği 2002 yılında, kriz sonrası süreç iyi yönetilerek, dış ticaret hacmi artırılmış ve ekonomide büyüme sağlanmıştır. Ayrıca 2003 yılında piyasalar toparlanma sürecine girmiştir. 2008 yılına kadar geçen süreçte yürürlüğe giren politikalar sayesinde, Türk lirasına olan güven artmış ve Türk lirasının uluslararası para piyasalarında değeri yükselmiştir. Ayrıca, uygulanan dış ekonomi politikaları sayesinde yabancı sermayenin yurtiçi yatırımı artmıştır. Bunun yanı sıra dış ticaret hacminde ve ekonomik büyümede artış yaşanmış ve bu durum, 2008 küresel finans krizine kadar sürdürülmüştür. (Balmumcu ve Süslü, 2017, s.14-17). ABD'de bankaların yanlış kredi operasyonları ve kredilerin geri ödenmesinde ortaya çıkan sorunlar sebebiyle 2008 küresel finans krizi meydana gelmiştir. Ancak 2008 yılında ortaya çıkan kriz, yalnızca ABD ile sınırlı kalmamış ve 2009 yılında dünya ekonomisini de önemli ölçüde etkilemiştir. Bu dönemde, Türkiye'nin ekonomide dengeyi ve büyümeyi sürdürebilme amacıyla başvurduğu önemli bir araç olan kısa vadeli yabancı sermaye, belirsizlik sebebiyle yatırımını ülkeden çekmiştir. Ayrıca kriz, talepte azalmaya ve dolayısıyla tüketim harcamalarında azalmaya sebep olurken, bu durum üretim faaliyetlerinin kısıtlanması ve dolayısıyla istihdamın azalmasıyla sonuçlanmıştır. Tüketim ve üretimin azalmasıyla birlikte dış ticaret hacmi, uluslararası düzeyde büyük oranda azalma göstermiştir. Yabancı sermaye ve dış ticaretin azalması, ekonomik büyüme oranlarının düşmesine hatta ekonomik daralma yaşanmasına sebep olmuştur (Engin ve Göllüce, 2016, s.30-31).

Türkiye'de krizin şiddetinin azalmasının ardından 2010 yılında; vergi muafiyeti, üretici ve ihracatçıya yönelik kredi destekleri ve yeni yatırım teşvik mevzuatı gibi çeşitli uygulamalar vasıtasıyla tüketim harcamaları, istihdam, dış ticaret ve yabancı sermayenin artırılması amaçlanmıştır (Uygur, 2010, s.30). Söz konusu uygulamalar sayesinde, kriz öncesi dış ticaret rakamlarına ulaşılamasa da ekonomik büyümede artış yaşanmıştır. Krizin etkileri devam ederken geliştirilen alternatif politikalar sayesinde 2010 yılında sağlanan dış ticaret ve büyüme

rakamlarındaki yükselme, 2011 yılında artarak devam etse de dış ticaret açığı, Cumhuriyet tarihindeki en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 2012 yılında yeniden dengelemeye yönelik izlenen politikaların etkisiyle ihracatta artış ve ithalatta daralma yaşanırken, ekonomik büyüme artış oranında azalma meydana gelmiştir. Ancak 2013 yılında, dengeleme politikalarının aksine ihracatta daralma ve ithalatta artış yaşanırken, pozitif büyüme oranı görece artarak devam etmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı [TCKB], 2014, s.17-19). 2014-2016 yıllarında yaşanan çeşitli siyasi, diplomatik ve toplumsal sorunlar sebebiyle ihracat ve ithalat rakamlarında daralma meydana gelmesine rağmen ekonomik büyüme oranları istikrarsız biçimde olsa da pozitif yönlü seyrini sürdürmüştür (TCKB, 2016, s.4-14; 2017, s.4-11). 2016 yılında darbe teşebbüsü yaşanmasına rağmen ekonomideki olumlu yöndeki seyrin devam etmesi, Türkiye'nin güçlü bir ekonomiye sahip olduğunu göstermiştir (Karagöl, 2016, s.49). 2017 yılı ekonomik ve siyasi yönden yenilenme sürecinin başlangıcı olmuş ve bu yılda ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme, önceki döneme göre artış göstermiştir. 2018 yılına gelindiğinde, uzun vadeli ihracat politikaları artık etkisini göstermiş ve ihracat değeri, Cumhuriyet tarihinde en yüksek seviyeye ulaşmıştır. İthalatta azalma yaşanırken, ekonomik büyüme pozitif yönlü gerçekleşmiş fakat artış oranı azalmıştır (TCKB, 2018, s.14-17).

2.2. Marmara Bölgesi'nde Dış Ticaret

Marmara Bölgesi, Avrupa ve Asya'yı birbirine bağlayan bölge olması sebebiyle tarih boyunca ticarette önemli bir konuma sahip olmuştur. Ticaretin getirisi olarak, refah seviyesinin en fazla olduğu ve ülke nüfusunun en yoğun yaşadığı bölgedir. Ayrıca bölge; üretim, finans, sağlık, altyapı ve diğer birçok alanda en fazla yatırım seviyesine sahiptir (Ünsal ve Özgür, 2004, s.11). Marmara Bölgesi, birçok sektörde en yüksek istihdam oranına sahip olmasına karşın tarım sektöründeki istihdam düzeyi yetersizdir (Dinler, 2001, s.251).

Bu bölümde Marmara Bölgesi'nin 2002-2018 yılları arasındaki dış ticaret verileri baz alınarak bölgenin dış ticaret yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Yıllara göre bölgenin ihracat ve ithalat verileri Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4. Marmara Bölgesi Dış Ticaret Verileri

(Bin ABD doları)

YIL	İHRACAT ($)	İTHALAT ($)	DIŞ TİCARET HACMİ ($)
2002	26.642.217	33.619.725	60.261.942
2003	35.008.643	47.850.320	82.858.963
2004	47.245.597	70.380.108	117.625.705
2005	54.275.183	81.009.597	135.284.780
2006	63.185.591	94.331.911	157.517.502
2007	79.253.070	115.180.908	194.433.978
2008	97.338.717	130.637.528	227.976.245
2009	72.059.041	92.658.297	164.717.338
2010	76.318.367	121.219.060	197.537.427
2011	88.955.686	151.861.859	240.817.545
2012	103.735.043	144.470.819	248.205.862
2013	101.387.013	165.349.074	266.736.087
2014	105.329.617	157.511.435	262.841.052
2015	97.389.239	137.897.608	235.286.847
2016	97.190.715	137.173.134	234.363.849
2017	107.714.167	160.659.104	268.373.271
2018	113.362.300	148.876.584	262.238.884

Not: TÜİK'ten alınan veriler ile tarafımızdan oluşturulmuştur.

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, Bölgesel İstatistikler, Çevrimiçi, https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/, Erişim Tarihi: 18.05.2020.

Bölgenin dış ticaret verileri ele alındığında, ülke ihracatı ve ithalatında ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bunun sebebi olarak, 1980 yılından itibaren özel sektör öncülüğünde ihracata dayalı büyüme stratejisinin uygulanması gösterilmektedir. Ülkenin imalat sanayi ve istihdamında kilit rol oynayan Marmara Bölgesi, özel sektörün yoğunlaştığı bölge olarak karşımıza çıkmaktadır (Ünal, 2011, s.41-44).

Marmara Bölgesi, ülke ekonomisinde en çok paya sahip olan bölgedir. Bu nedenle piyasa ve yatırım yoğunluğunun tek bir merkezde toplanmasının riskleri bulunmaktadır. Ulusal ve uluslararası sorunların yanı sıra bölgesel sorunların da ülke ekonomisini olumsuz etkilediği görülmektedir. Bölgesel sorun olarak, 1999 yılında Marmara Bölgesi'nde yaşanan deprem gösterilebilir. Deprem, çok fazla can ve mal kaybına sebep olurken, toplumsal ve ekonomik açıdan en yoğun bölge olması sebebiyle ülkenin sosyoekonomiğini derinden sarsmıştır. Piyasaların önemli bir

bölümünün tek bölgede toplanması, o bölgede yaşanan deprem gibi olumsuz bir olayda, ülke ekonomisinin ciddi oranda zarara uğramasıyla sonuçlanmaktadır. Bu riskin azaltılması için piyasaların ülke geneline yayılması gerekmektedir (Taştekin, 2018, s.74-75).

2001 krizi gibi bir ulusal sorunda, finans sektörünün en yoğun bölgesi olması sebebiyle, krizin başladığı ve en fazla hissedildiği bölge olarak görülmektedir. Çok sayıda işletmenin kapandığı ve işsizliğin arttığı bu krizde, ülkenin üretiminde ve dolayısıyla ihracat ve ithalatında ciddi kayıp yaşanmıştır. Üretimde yaşanan düşüş ihracatın azalmasına yol açarken, ihracatta ve yurt içi tüketiminde yaşanan azalmayla birlikte tüketicinin refah seviyesi düşmüştür. Ayrıca üreticinin maliyeti azaltmak için pahalı ithal ürünleri kullanmaması sonucu ithalat önemli oranda daralmıştır (Erdönmez, 2003, s.41). Krizin ardından yaşanan gelişmeler ve alınan önlemler sonucu, ilk etki 2002 yılında görülmüş daha sonra 2008 küresel finans krizine kadar bu olumlu seyir devam etmiştir (TÜİK, 2009).

Uluslararası bir soruna örnek olarak ise 2008 küresel finans krizi gösterilebilir. Söz konusu kriz, ülkenin finans merkezi olan Marmara Bölgesi'nde daha yoğun hissedilirken, aynı zamanda Marmara Bölgesi'nin, ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilemesine neden olmuştur. Türkiye'de krizin en yoğun hissedildiği 2009 yılında, bölgede işsizlik artmış ve dış ticaret önemli ölçüde daralmıştır (Berber, Yıldız ve Tandoğan, t.y., s.5-7). Bu krizin ardından uygulanan politikalar sayesinde 2010 yılı toparlanma süreci olarak geçirilirken, 2011 yılı krizin büyük ölçüde atlatıldığı yıl olmuştur. 2012-2016 döneminde ihracat ve ithalatta dalgalanma yaşanırken, ithalattaki dalgalanmanın ihracattaki dalgalanmadan fazla olduğu görülmektedir (TÜİK, 2012; TÜİK, 2014; TÜİK, 2016a). 2016 yılına kadar yaşanan siyasi sorunların yanı sıra 2016 yılında darbe girişimi yaşanması sebebiyle dış ticaret verilerinde düşüş yaşanmıştır. Söz konusu girişim İstanbul ve Ankara merkezli olması, güvensiz bir ortam oluştursa da ülke ekonomisini uzun dönemde olumsuz etkilememiş ve 2017 yılında ekonomide büyüme yaşanmıştır. 2018 yılındaki dış ticaret verilerinde nispeten daralma meydana gelirken, savunma sanayiine yatırım yapılarak ithal bağımlılığının büyük ölçüde azaltılması, bu durumun nedeni olarak gösterilebilir (Karagöl, 2016, s.44-45).

2.3. Karadeniz Bölgesi'nde Dış Ticaret

Karadeniz Bölgesi, coğrafi, iklimsel ve altyapı yönünden tarıma uygun bir bölge olmakla birlikte çeşitli maden yataklarına da sahiptir. Söz konusu sektörler bölge ekonomisinde büyük bir önem arz etmektedir (Akkahve, 2004, s.9). Dış ticaretin önemli bir kısmı kamu sektörü tarafından gerçekleştirilmektedir. Bölge ekonomisinde önemli bir paya sahip olan çay, fındık ve taşkömürü gibi ürünlerin ihracatı, kamu işletmeleri tarafından yapılmaktadır. Ayrıca Rize ve Zonguldak'taki kamu kuruluşlarının bölge istihdamında önemli etkisi bulunmaktadır. Türkiye'deki kamu kuruluşları oranlarına bakıldığında Karadeniz ve Marmara Bölgeleri ikinci sırayı paylaşmaktadır. Ayrıca Karadeniz Bölgesi, kamu tesislerinde çalışan sayısı bakımından ikinci sırada yer almaktadır (Kara, 2004, s.306). Karadeniz Bölgesi'nin yıllara göre ihracat, ithalat ve dış ticaret hacmi Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Karadeniz Bölgesi Dış Ticaret Verileri

(Bin ABD doları)

YIL	İHRACAT ($)	İTHALAT ($)	DIŞ TİCARET HACMİ ($)
2002	735.693	788.243	1.523.936
2003	863.347	1.162.951	2.026.298
2004	1.414.389	1.689.389	3.103.778
2005	2.079.093	2.316.098	4.395.191
2006	1.970.721	2.725.332	4.696.053
2007	2.518.377	2.820.743	5.339.120
2008	3.337.300	3.992.756	7.330.056
2009	2.608.439	2.602.440	5.210.879
2010	2.983.635	3.095.096	6.078.731
2011	3.653.028	3.726.753	7.379.781
2012	3.513.990	3.648.408	7.162.398
2013	3.639.471	3.380.721	7.020.192
2014	4.041.048	3.570.690	7.611.738
2015	3.769.768	3.238.966	7.008.734
2016	3.353.930	2.690.950	6.044.880
2017	3.617.133	3.820.869	7.438.002
2018	4.362.677	4.349.909	8.712.586

Not: TÜİK'ten alınan veriler ile tarafımızdan oluşturulmuştur.

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, Çevrimiçi, https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/, Erişim Tarihi 18.05.2020.

Bölge, sosyoekonomik gelişmişlik sıralamasında beşinci sırada yer almakta ve bu sebeple çok fazla göç vermektedir. Eğitim seviyesinde ülke ortalamasının altında olması nedeniyle istihdamın yoğun olduğu tarım sektöründe, emek gücünün karşılığı olarak düşük ücretlendirme uygulanmaktadır (Dinler, 2005, s.251). İmalat sanayide ülke ortalamasının altında kalmasına rağmen 1980-2000 yılları arasında bölgeye yapılan yatırımlar sayesinde işletme sayısı artmıştır. Bu durum Karadeniz Bölgesi'nin dış ticaretini doğrudan etkilemiştir (Ünal, 2011, s.46).

Dış ticaretin olumlu seyri 2001 krizine kadar sürerken, 2001 krizinin etkisiyle ekonomide yaşanan küçülme, enflasyon ve diğer birçok faktör gibi dış ticaret de olumsuz etkilenmiştir. Tarım sektörünün, bölge ekonomisinin geneline hâkim olması sebebiyle kriz daha şiddetli hissedilmiştir. 2001 krizinin ardından, 2006 yılındaki

ihracatta yaşanan daralma haricinde bölgesel ihracat ve ithalatta ülke ekonomisiyle paralel olarak artış meydana gelmiştir. Ancak bu olumlu veriler, diğer bir kriz olan 2008 küresel finans krizine kadar sürmüştür. Kriz sebebiyle ihracatçı ve ithalatçı firma sayılarında azalma meydana gelmiştir. 2009 yılında Karadeniz ihracatı, Türkiye ihracatında yaklaşık %2,54'lük bir paya sahip olurken, ithalatta ise yaklaşık %1,85'lik paya sahip olmuştur (Hepaktan ve Çınar, 2011, s.121-126). Kriz sonrasında, dış ticarette toparlanma süreci devam ederken, güçlü ekonomik temellere sahip olmayan Karadeniz Bölgesi'nde, 2012 yılına kadar artış sürmüş ancak 2012 yılında ihracat ve ithalatta azalma meydana gelmiştir. Bu sürecin ardından ihracat ve ithalatta tekrar pozitif seyir gerçekleşmesine rağmen 2015 ve 2016 yıllarında yaşanan Rus uçağı krizi ve 15 Temmuz darbe girişimi sebebiyle bölge ekonomisi olumsuz etkilenmiştir. Yaşanan olumsuz olaylar, alınan önlemler ve sağlanan teşviklerle kısa sürede atlatılarak, 2017 ve 2018 senelerinde bölge ekonomisinin yükselen bir profil çizmesini sağlamıştır.

2.4. Ege Bölgesi'nde Dış Ticaret

Türkiye'nin batı bölgeleri, doğu bölgelerine göre daha yüksek gelişmişlik ve gelir düzeyine sahiptir. Bu nedenle Ege Bölgesi; ekonomik, coğrafi ve toplumsal çevre faktörleri dikkate alınarak hazırlanan sosyoekonomik gelişmişlik sıralamasında, Marmara Bölgesi'nin ardından ikinci sırada yer almaktadır. Ayrıca kalkınma, gelir ve dış ticaret seviyeleri açısından da Marmara Bölgesi'nin ardından ikinci sırada yer almaktadır (Akdede ve Erdal, 2004, s.1-3). Günümüzde, sanayi ve hizmet sektörleri ülke ekonomisinin temellerini oluşturmaktadır. Bu yüzden Türkiye'de imalat sanayi, büyük şehirlerde yoğunlaşmaktadır. Bu konuda Marmara Bölgesi ilk sırayı alırken ardından Ege Bölgesi gelmektedir. Ayrıca Ege Bölgesi'nde artan Ar-Ge, inovasyon ve yenilik çalışmaları, sanayi için büyük önem teşkil etmektedir. (TCKB, 2013, s.121-122).

Hem ülke hem de bölge ekonomilerine daha olumlu katkı sağlaması amacıyla bölgelere teşvik yatırımları yapılmaktadır. Ege Bölgesi, 1997-2002 yılları arasında ortalama %11,1 düzeyine ulaşarak, Marmara Bölgesi'nin ardından en fazla teşvik yatırım tutarına sahip ikinci bölge olmuştur. Ancak 2001 krizi sebebiyle, bölgelere

sağlanan teşvik yatırım tutarı büyük oranda düşmüştür (Altay, Gacaner ve Çatık, 2014, s.29-30).

Krizin ardından ekonomik büyümenin sağlanması, üretim seviyesinin yükselmesi ve dış ticaretin gelişmesi için çeşitli destek paketleri açıklanmış ve uygulanmıştır. Tablo 6'ya bakıldığında kriz sonrası dış ticaret verilerinde artışın yaşandığı görülmektedir.

Tablo 6. Ege Bölgesi Dış Ticaret Verileri

(Bin ABD doları)

YIL	İHRACAT ($)	İTHALAT ($)	DIŞ TİCARET HACMİ ($)
2002	4.111.526	2.998.062	7.109.588
2003	5.192.549	4.248.965	9.441.514
2004	6.423.933	5.085.130	11.509.063
2005	7.330.495	6.460.945	13.791.440
2006	8.564.880	7.413.467	15.978.347
2007	10.364.516	9.522.538	19.887.054
2008	12.290.408	11.268.229	23.558.637
2009	9.643.552	8.490.111	18.133.663
2010	13.471.884	13.770.074	27.241.958
2011	16.409.851	17.365.790	33.775.641
2012	17.065.440	17.247.870	34.313.310
2013	15.849.816	16.375.020	32.224.836
2014	16.312.204	16.391.036	32.703.240
2015	14.179.642	14.725.985	28.905.627
2016	14.368.154	14.095.798	28.463.952
2017	15.964.588	16.145.130	32.109.718
2018	17.611.987	14.810.159	32.422.146

Not: TÜİK'ten alınan veriler ile tarafımızdan oluşturulmuştur.

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. Bölgesel İstatistikler. Çevrimiçi, https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/, Erişim Tarihi 18.05.2020

2004-2008 yılları arasında GSYİH, dış ticaret verileriyle doğru orantılı olarak artmıştır. Ancak 2008 küresel finans krizinde, uluslararası piyasalarda yaşanan satın alma gücündeki düşüş sebebiyle ihracat ve ithalatta daralma görülmüştür (TÜİK, 2016b). 2002-2012 dönemi dış ticaret dikkate alındığında, Türkiye'nin dış ticaret

hacminde 3,4 kat artış görülürken, Ege Bölgesi'nde 3,8 kat artış kaydedilmiştir. Aynı dönem ihracat rakamları açısından değerlendirildiğinde, Türkiye ihracatının 3,2 kat arttığı gözlemlenirken, Ege Bölgesi'nin 3,1 kat arttığı ifade edilmiştir (İzmir Kalkınma Ajansı [İZKA], 2014, s.43). Ülkedeki özel sektörün yoğunlaştığı Marmara ve Ege Bölgeleri, krizlerden en çok etkilenen bölgeler olmasına rağmen en çok göç almaya devam eden iki bölge olmaya devam etmektedir (Hayır ve Jentsch, 2004, s.295). Bölgenin kriz sonrası dış ticaret durumuna bakıldığında, 2010 ve 2011 yıllarında sıçrama yaşanmasına rağmen 2012-2018 dönemi ihracat ve ithalatında istikrar sağlanamamıştır.

2.5. Akdeniz Bölgesi'nde Dış Ticaret

Akdeniz Bölgesi; Adana, Antalya, Mersin, Isparta ve Hatay gibi büyük sanayi şehirleri ile Türkiye'nin dördüncü büyük sanayisi konumundadır. Cumhuriyet tarihi boyunca bölgede en fazla işletmeye sahip olan Adana ili, pamuk üretimi sayesinde bölgeye yapılan yatırımı artırmış ve bölgenin kalkınmasını sağlamıştır (Ünal, 2011, s.45). 1987-2000 yılları arasında GSYİH, Türkiye ekonomisinde ortalama %3,6 artarken, Akdeniz Bölgesinde ortalama %3,5 oranında artmıştır. Aynı dönemde Akdeniz Bölgesi'nde tarım ve hizmet sektörlerinin büyüme oranı, Türkiye ortalamasının üzerinde gerçekleşirken, sanayi sektörü oranı ise ülke ortalamasının altında seyretmiştir (Erlat, 2005, s.167-168).

1964 yılı işletme sayısına bakıldığında, Akdeniz Bölgesi 195 işletme ile ülke içerisindeki payı %6,2 iken, 2001 yılında 659 işletme ile söz konusu oran 5,8 seviyesine kadar inmiştir. Ayrıca 1981 yılında bölgedeki işletmelerin %7,3'ü kamu işletmelerinden oluşurken, 2000 yılında bu oran %2,6'ya kadar gerilemiştir. Aynı dönemde bölgenin sanayi işletmelerindeki yıllık artış hızı %32,9 olarak hesaplanırken, söz konusu işletmelerde çalışanların sayısı 1964 yılında 26.669 kişi iken, 1981 yılında 86.552'ye çıkmış ve 2001 yılında azalarak 71.033 olmuştur. 1981-2000 yılları arasında bölgedeki imalat sanayi istihdamında kamu işletmelerinin payı azalmıştır. Bölgedeki kamu işletmeleri istihdam oranları incelendiğinde, 1981 yılında bu oran %32,7 iken, 2000 yılında %16,9'a gerilediği görülmüştür (Ünal, 2011, s.45).

Tüm bu gelişmelere ek olarak, Tablo 7'de verilmiş olan bölgenin 2002-2018 dönemi dış ticaret verileri ışığında bölgede yaşanan gelişmeler değerlendirilmektedir.

Tablo 7. Akdeniz Bölgesi Dış Ticaret Verileri

(Bin ABD doları)

YIL	İHRACAT ($)	İTHALAT ($)	DIŞ TİCARET HACMİ ($)
2002	1.480.703	1.571.276	3.051.979
2003	2.080.573	2.078.549	4.159.122
2004	2.751.335	2.910.705	5.662.040
2005	3.004.361	3.560.439	6.564.800
2006	3.529.061	4.531.835	8.060.896
2007	4.421.459	6.558.240	10.979.699
2008	5.530.378	7.736.630	13.267.008
2009	4.934.551	6.190.236	11.124.787
2010	6.028.318	8.483.564	14.511.882
2011	7.259.613	11.664.028	18.923.641
2012	7.420.551	11.210.122	18.630.673
2013	7.871.294	10.341.285	18.212.579
2014	8.106.550	10.236.612	18.343.162
2015	7.137.515	9.322.895	16.460.410
2016	7.188.991	8.715.856	15.904.847
2017	8.423.257	10.686.833	19.110.090
2018	9.610.648	10.343.531	19.954.179

Not: TÜİK'ten alınan veriler ile tarafımızdan oluşturulmuştur.

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. Bölgesel İstatistikler. Çevrimiçi, https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/. Erişim Tarihi 18.05.2020.

2001 krizi, ülke ekonomisini ve bölge ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Ancak Akdeniz Bölgesi, bir önceki yıla oranla GSYİH'de meydana gelen %5'lik daralmadan en az etkilenen üçüncü bölge olmuştur. Ayrıca aynı yıl tarım ve hizmet sektöründeki daralma oranları ülke ortalamasının altında kalırken, sanayi sektöründe yaşanan daralma ülke ortalamasının üstünde gerçekleşmiştir (Eroğlu, 2012, s.168).

Kriz sonrası, ekonomideki olumlu seyirle orantılı olarak dış ticaret verileri pozitif yönde artmıştır. 2008 küresel finans krizine kadar olan süreçte dış ticaret gelirlerinin sürekli arttığı görülmektedir. 2002-2008 dönemi dış ticaret hacminde ortalama %34,16'lık büyüme yaşanırken, kriz etkisinin belirginleştiği 2009 yılında, bir önceki yılın dış ticaret hacmine göre %16,15'lik bir küçülme meydana gelmiştir. Bölgenin ihracat oranları, 2003-2008 yılları arasında Türkiye ortalamasına yakın

düzeyde gerçekleşirken, 2009 yılında %69'luk azalma ile Türkiye ortalaması olan %22,6'nın çok altında kalmıştır. Ekonomide meydana gelen daralma, dış ticarette olduğu gibi istihdam alanında da hissedilmiştir. Akdeniz Bölgesi işsizlik oranları, 2004-2009 yılları arasında Türkiye ortalamasının üzerinde seyretmesine rağmen 2008 yılında işsizlik oranındaki artış hızı Türkiye ortalamasının üzerine çıkmıştır (Berber vd., t.y., s.11-12).

Finans krizinin ardından, 2009-2011 yılları arasında dış ticaret verileri sürekli olarak artarken, 2012 yılında ihracat artış hızının azalması ve ithalatta meydana gelen azalma sonucu dış ticaret hacmi daralmıştır. Bu trend 2014 yılına kadar sürerken, 2015 yılında ihracat ve ithalat rakamlarının düşmesi sonucu dış ticaret hacmi azalmaya başlamıştır. 2016 yılında yaşanan darbe girişimi sebebiyle bölge ekonomisindeki olumsuz gidişat, ekonomik küçülme ve dış ticarette meydana gelen daralma ile daha fazla derinleşmiştir. Ancak 2016 yılı sonrası alınan reformist kararlarla birlikte bölge ekonomisinde sıçrama yaşanırken, aynı durum ihracat ve ithalat rakamlarında da aynı etkiyi yapmış ve bölgenin dış ticaret hacmini artırmıştır (TÜİK, 2018).

2.6. İç Anadolu Bölgesi'nde Dış Ticaret

Başkent Ankara'yı sınırları içerisinde bulunduran İç Anadolu Bölgesi, en fazla nüfusa sahip olan ikinci bölgedir. Tarım ve sanayi sektörlerinin iller arasındaki dağılımı, tüm bölgelerde dengesiz olmasına rağmen sektörleri iller arasında görece en dengeli dağılmış bölge, İç Anadolu Bölgesi olmuştur (Kafalı, 2002, s.28). İç Anadolu Bölgesi, 1995-2002 yılları arasında coğrafi bölgelere göre sosyoekonomik gelişmişlik sıralamasında dördüncü sırada yer almıştır. Ayrıca sahip olduğu oranlarla ülke ortalamasına en yakın verileri yansıtmıştır (Albayrak, Kalaycı ve Karataş, 2004, s.104-105). 1995-2000 yıllarındaki kişi başına GSYİH rakamlarına bakıldığında, İç Anadolu Bölgesi'nin 1995 yılında 4. sırada olduğu ve 2000 yılında 3. sırada yer aldığı görülmektedir. Ancak bölge, her iki dönemde de ülke ortalamasının altında kalmıştır. İkinci en yoğun nüfusa sahip bölgede, 2000-2006 dönemi istihdam oranları incelediğinde, 2000 yılında %13,1 istihdam oranıyla 3. Bölge konumundayken, 2006 yılında %14,4 istihdam oranına ulaşarak, ikinci sırada yer almıştır. Ayrıca İç Anadolu Bölgesi istihdam oranları, 2000 yılında ülke ortalamasının altında kalırken,

2006 yılında ülke ortalamasının biraz üstüne çıkmıştır. Bölgedeki en fazla istihdam oranına sahip olan sektör ise hizmet sektörü olmuştur (Tantan, 2008, s.86-87).

Bu bilgilere ek olarak Tablo 8'de verilen 2002-2018 yılları arasındaki dış ticaret verileri, söz konusu dönemde bölgedeki ekonomi hakkında daha fazla bilgiye sahip olmak amacıyla incelenmiştir.

Tablo 8. İç Anadolu Bölgesi Dış Ticaret Verileri

(Bin ABD doları)

YIL	İHRACAT ($)	İTHALAT ($)	DIŞ TİCARET HACMİ ($)
2002	2.252.989	5.151.261	7.404.250
2003	2.932.744	4.537.578	7.470.322
2004	3.519.320	5.537.371	9.056.691
2005	4.221.039	6.513.765	10.734.804
2006	5.444.692	7.698.955	13.143.647
2007	6.796.181	9.515.330	16.311.511
2008	8.437.155	10.907.304	19.344.459
2009	7.611.486	9.603.198	17.214.684
2010	9.010.131	12.410.525	21.420.656
2011	10.782.471	16.110.404	26.892.875
2012	11.734.423	14.463.213	26.197.636
2013	12.550.816	14.954.147	27.504.963
2014	13.355.544	15.507.306	28.862.850
2015	11.638.594	13.681.551	25.320.145
2016	11.031.055	14.744.986	25.776.041
2017	11.829.961	16.908.436	28.738.397
2018	13.589.616	17.492.535	31.082.151

Not: TÜİK'ten alınan veriler ile tarafımızdan oluşturulmuştur.

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. Bölgesel İstatistikler. Çevrimiçi, https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/. Erişim Tarihi 18.05.2020.

Bölge ekonomisi, 2001 krizinden sonra toparlanma sürecine girmiştir. 2003 yılındaki dış ticaret verilerine bakıldığında, 2002 yılına göre ihracatta %30,17'lik artış yaşanırken, ithalatta ise %11,91 oranında meydana gelmiştir. Bu durum dış ticaret hacminde %0,89'luk bir artışa sebep olmuştur. Ancak 2004 yılı verilerine bakıldığında, bir önceki yıla göre ihracat, ithalat ve dış ticaret hacminde ciddi oranda

artış meydana gelmiştir. Bu oranlar ihracatta %20, ithalatta %22,03 ve dış ticaret hacminde %21,24 olarak gerçekleşmiştir. Bölgenin dış ticaret verileri, 2009 yılına kadar olan beş yıllık dönemde ortalama olarak ihracatta %23,58, ithalatta %19,22 ve dış ticaret hacminde %20,98 artmıştır (TÜİK, t.y.).

Bölge ekonomisini negatif yönde etkileyen küresel finans krizinden dolayı krizin en fazla hissedildiği 2009 yılında, bölgenin dış ticareti önemli düzeyde düşmüştür. Verilere göre ihracatta %9,79, ithalatta %11,96 ve dış ticaret hacminde %11,01'lik daralma meydana gelmiştir. Kriz sebebiyle refah düzeyi, istihdam sayısı ve yabancı yatırımda da düşüş meydana gelmiştir. 2010 ve 2011 yılları arasında dış ticaret oranlarında artış yaşanırken, 2012 yılında ihracatın artış oranında meydana gelen azalma ve ithalatta meydana gelen %10,22'lik daralma sebebiyle dış ticaret hacmi de küçülmüştür. Bu olumsuz gidişat, 2013 ve 2014 yıllarındaki pozitif oranlarla bozulmuş olmasına rağmen yeterli seviyeye ulaşamamıştır. 2015 yılında çeşitli siyasi ve toplumsal sorunların yaşanması, ihracatın %12,86, ithalatın %11,77 ve dış ticaret hacminin %12,27 oranında daralmasına sebep olmuştur. 2016 yılında ihracatta daralma meydana gelmesine rağmen ithalat ve dış ticaret hacminde artış sağlanmıştır. 2017 ve 2018 yıllarında ihracat, ithalat ve dış ticaret hacminde dalgalanma yaşansa da artış devam etmiştir (Berber vd., t.y., s.10-12).

2.7. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Dış Ticaret

Türkiye'nin en büyük yüzölçümüne sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi, 1995-2002 döneminde sosyoekonomik gelişmişlik sıralamasının son sırasında yer almıştır. Bölge hem üretim, enerji, dış ticaret ve istihdam gibi ekonomik göstergelerde hem de nüfus, eğitim ve sağlık gibi sosyal göstergelerde son sırada bulunmaktadır. Bu durumun başlıca sebepleri olarak coğrafi yapı, iklim ve gelişmiş bölgelere uzaklığı gösterilmektedir. Söz konusu kalkınma sorunu, beraberinde gelir seviyesi, istihdam ve refah azalmasını getirmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi, sahip olduğu birçok sosyal ve ekonomik soruna ek olarak bölge dışına göçün en fazla yaşandığı bölge olmuştur. Bölge istihdamında en fazla paya sahip olan tarım sektörü, toplam istihdam içinde %65,7'lik bir orana sahiptir. Bölgedeki istihdamın tarım sektöründe yoğunlaşmasına rağmen sektördeki çıktı seviyelerine bakıldığında, tarımsal verimin çok düşük olduğu görülmektedir (Albayrak vd. 2004, s.118-121).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin, diğer bölge ekonomilerinden geri kalmasının ardında birçok neden bulunmaktadır. Bu nedenlerden birisi olan bölgenin ihracat ve ithalat performansı, 2002-2018 dönemi dış ticaret verileriyle Tablo 9'da ele alınmıştır.

Tablo 9. Doğu Anadolu Bölgesi Dış Ticaret Verileri

(Bin ABD doları)

YIL	İHRACAT ($)	İTHALAT ($)	DIŞ TİCARET HACMİ ($)
2002	135.673	68.127	203.800
2003	184.421	115.458	299.879
2004	241.702	103.788	345.490
2005	323.793	162.302	486.095
2006	411.205	208.145	619.350
2007	621.675	201.321	822.996
2008	702.503	218.087	920.590
2009	838.985	217.891	1.056.876
2010	890.536	310.726	1.201.262
2011	901.193	405.457	1.306.650
2012	927.440	401.712	1.329.152
2013	1.168.892	371.071	1.539.963
2014	1.227.520	373.466	1.600.986
2015	882.632	297.271	1.179.903
2016	747.578	425.834	1.173.412
2017	866.533	648.057	1.514.590
2018	696.759	403.905	1.100.664

Not: TÜİK'ten alınan veriler ile tarafımızdan oluşturulmuştur.

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. Bölgesel İstatistikler. Çevrimiçi, https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/. Erişim Tarihi 18.05.2020

Doğu Anadolu Bölgesi dış ticareti, 2002-2018 döneminde Türkiye dış ticaretinde çok az bir paya sahip olmuştur. Öyle ki bu dönemde kaydedilen bölgesel dış ticaret verileri, ülke genelinde %1'lik paya bile sahip olamamıştır. Ayrıca bölgenin ihracat rakamları incelendiğinde, 1 milyar $ üzeri ihracat rakamı yalnızca 2013 ve 2014 yıllarında sağlanmıştır. Buna ek olarak bölgenin dış ticaret hacmi, ancak 2009 yılından sonra 1 milyar $ üzerine çıkabilmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı ülke ortalamasının üzerinde yer almasına rağmen ihracat ve ithalat

performansındaki yetersizlik sebebiyle ülke düzeyindeki etkisi sınırlı kalmaktadır. Türkiye ekonomisine dikkate değer katkı sağlamayan bu bölgesel verilerin, yıllar içindeki durumu dikkate alındığında, dalgalanmalar yaşadığı görülmektedir (TÜİK, 2019).

2001 krizinin en yoğun hissedildiği 2002 yılı, verilerin başlangıç yılını oluşturmaktadır. Bu sebeple 2002 yılındaki veriler baz alındığında, 2003 yılındaki ihracat, ithalat ve dış ticaret verilerinde sırasıyla %35,93, %69,47 ve %47,14 olarak artış sağladığı görülmektedir. 2004 yılında bir önceki yıla oranla ihracatta %31,06 ve dış ticaret hacminde %15,21 artış yaşanırken, ithalatta ise %10,11'lik bir düşüş yaşanmıştır. 2005-2008 yıllarında dış ticaret olumlu seyrederken, yalnızca 2007 yılında ithalatta %3,28 oranında daralma meydana gelmiştir. 2008 küresel finans krizinin olumsuz etkisi, 2009 yılında ülke genelinde hissedilmiştir. Aynı yıl bölge, bir önceki yıla göre ihracatını ve dış ticaret hacmini artırırken ithalatta %0,09 oranında daralma yaşamıştır. Ancak 2010-2012 yıllarında genel seyrin tersine ihracat ve dış ticaret hacmi artış oranlarında azalma meydana gelmiştir. İthalatta ise 2010 yılında %42,61 ve 2011 yılında %30,49 gibi aşırı büyüme oranları gerçekleşmiş ancak 2012 yılında %0,92 oranında daralma yaşanmıştır. 2013 yılındaki ihracattaki artış bölgeyi 1 milyar $ üzerine çıkarmış ve bu seviye 2014 yılında korunmasına rağmen 2015 yılında bölge dış ticaretinde yaşanan daralma sonucu tekrar 1 milyar $ seviyesinin altına düşmüştür. 2016-2018 yılları arasında tüm faktörlerde dalgalanma sürmüş ve tüm dış ticaret faktörleri son yılı negatif oranlarla tamamlamıştır (TÜİK, t.y.).

2.8. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Dış Ticaret

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, sosyoekonomik gelişmişlik sıralamasında altıncı sırada yer alarak, Doğu Anadolu Bölgesinden sonraki en az gelişmiş bölge durumundadır. Ayrıca sağlık ve eğitim istatistiklerinin birçoğunda son sırada yer almaktadır. İstihdam oranlarına bakıldığında, 2000 yılında bölge istihdamının ülke içindeki durumu %2,8 ile altıncı sırada yer alırken, 2006 yılında %5,5 ile sonuncu sırada yer almıştır. 2006 yılı bölge istihdamının sektörel dağılımı dikkate alındığında, sektör dağılımının tarım %24, sanayi %23,6 ve hizmet %52,4 şeklinde oluştuğu görülmektedir (Albayrak vd. 2004, s.116; Tantan, 2008, s.86-87). Bölgedeki işsizlik

oranlarının 2004-2008 yılları arasında Türkiye ortalamasının üzerinde seyrettiği görülmüştür. 2008 yılına bakıldığında, bölgedeki işsizlik oranı %19,9 iken %9'luk bir azalma ile %15,8'e gerilemiştir. 2009 yılında %9'luk bir artışla %17,4'e yükselmesine karşın her iki yılda da bölgenin işsizlik oranı artış hızı, ülke ortalamasının altında kalmıştır (Berber vd., t.y., s.17).

Verilen bilgilere ek olarak Tablo 10'da verilen 2002-2018 dönemi bölge dış ticaret rakamları bölge ekonomisi ve bölgede gerçekleştirilen dış ticaret hakkında daha tutarlı bilgilere ulaşmayı sağlamaktadır.

Tablo 10. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Dış Ticaret Verileri

(Bin ABD doları)

YIL	İHRACAT ($)	İTHALAT ($)	DIŞ TİCARET HACMİ ($)
2002	689.434	773.023	1.462.457
2003	986.530	1.170.979	2.157.509
2004	1.566.334	1.535.035	3.101.369
2005	2.241.393	1.904.639	4.146.032
2006	2.423.403	2.161.517	4.584.920
2007	3.287.338	2.771.148	6.058.486
2008	4.390.353	3.242.928	7.633.281
2009	4.446.167	2.503.958	6.950.125
2010	5.179.671	4.018.634	9.198.305
2011	6.944.953	5.422.265	12.367.218
2012	8.061.344	5.619.050	13.680.394
2013	9.334.857	6.347.542	15.682.399
2014	9.228.123	6.453.076	15.681.199
2015	8.841.433	5.348.800	14.190.233
2016	8.649.024	5.404.041	14.053.065
2017	8.576.548	5.954.018	14.530.566
2018	8.685.172	5.701.318	14.386.490

Not: TÜİK'ten alınan veriler ile tarafımızdan oluşturulmuştur.

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. Bölgesel İstatistikler. Çevrimiçi, https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/. Erişim Tarihi 18.05.2020

2001 krizinin en fazla hissedildiği yıl olan 2002 yılı, verilerin baz alındığı yıl olması sebebiyle dış ticaret verilerinin düşük olduğu gözlemlenmiş ancak kriz

etkisinin azalmaya başladığı dönemlerde ise dış ticaret verilerinde artış meydana gelmiştir. 2008 krizine kadar bölge dış ticaretinde sürekli artış yaşanmasına rağmen bu artış oranlarının istikrarsız biçimde gerçekleştiği görülmektedir. Bölge dış ticaretinin Türkiye dış ticaretindeki oranına bakılarak, en yüksek orana ulaştığı yıllar tespit edilmiştir. En yüksek seviyeye ulaşılan yıllar ve oranlarına bakıldığında, ihracat 2015 yılında %6,15, ithalat 2016 yılında %2,72 ve dış ticaret hacmi 2016 yılında %4,12 oranında gerçekleştiği belirlenmiştir (TÜİK, 2019; TÜİK t.y.; Berber vd., t.y., s.17-18).

Bölge dış ticaret oranlarında meydana gelen değişimler incelendiğinde, en yüksek ve en düşük seviyelerin yılları tespit edilmiştir. İhracatın en yüksek artış oranına sahip olduğu yıl %58,77 ile 2004 yılı olurken, ithalat için %60,49 ile 2010 yılı ve dış ticaret hacmi için ise %47,53 ile 2003 yılı olmuştur. Bölgenin her üç veride de en fazla daralma yaşadığı yıl ise, ihracatta %4,19, ithalatta %17,11 ve dış ticaret hacminde %9,51 oranıyla 2015 yılı olmuştur.

3. TÜRKİYE'DE BÖLGELER BAZINDA DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ: AMPİRİK UYGULAMA

Türkiye'de dışa açık ekonomiye geçişin sağlanmasıyla birlikte 1980 sonrası ihracatta artış yaşanması, döviz getirisini artırırken diğer birçok ekonomi alanına olumlu etki etmiştir. Ayrıca ithalatta yaşanan artışın tüketici talebini karşılamaya yardımcı olmasının yanı sıra daha çeşitli üretim alanı oluşmasına katkısıyla ürün gelişimi ve dolayısıyla ihracat gelişimine olanak sağlamaktadır. Süreç içerisinde dış ticaret; ülkedeki girişimcilik, Ar-Ge, yatırım, finans, üretim, gelir ve istihdam gibi birçok alanın büyümesini sağlamıştır. Her bölge sahip olduğu kaynaklar sayesinde üretim ve dış ticaret artışı yaşayabilmektedir. Bölgenin sosyoekonomik durumunu etkileyen faktörlerden birisi olan bölgesel dış ticaret, gelişmişlik düzeyi yeterli olmayan bölgelerde devlet desteğiyle artırılmaya çalışılmaktadır.

Türkiye'de bölgeler bazında dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisinin incelendiği bu bölümde, coğrafi bölgelerin dış ticaretinin ekonomiye yansıması araştırılmış ve yedi bölgenin 2002-2018 dönemindeki ihracat ve ithalat verileri ve ekonomik büyüme oranları analiz edilmiştir. Literatür taramasında, konuyla alakalı yeterli çalışmanın var olmadığı görülmekte ve bu sebeple çalışmanın literatüre yeni ve özgün bir olgu kazandırdığı düşünülmektedir.

3.1. Literatür Taraması

Çalışmanın bu bölümünde, bölgesel dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ele alan literatürdeki çeşitli ampirik çalışmalar incelenmiştir. Tablo 11'de söz konusu çalışmaların dönem, kapsam ve yöntemi gibi çeşitli bilgilerinin verilmesine ek olarak elde edilen sonuçlar da incelenmiştir.

Tablo 11. Türkiye'de Bölgesel Dış Ticaret ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Ele Alan Çalışmaların Literatür Özeti

Yazar	Kapsam	Dönem	Yöntem	Sonuç
Zhabynets (2020)	Ukrayna-Batı Bölgesi (16 Şehir)	2012-2017	Sistematik Yaklaşım, Mekânsal Analiz, İstatistiksel Analiz ve Gruplama	Bölgesel düzeyde hizmetler sektörü dış ticaretinin bölge gelişiminde önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir.
Horska, Moroz, Polakova Nagyova ve Paska (2019)	Ukrayna	2010-2015	Çoklu Doğrusal Regresyon Modeli	Bölgesel dış ticaret, bölgesel kalkınmayı olumlu etkilemektedir.
Abdulgalimov ve Arsakhanova (2019)	Kuzey Kafkasya Bölgeleri (7 Bölge)	2016 (1Q-4Q)	Sentez Yöntemi, Tümdengelim yöntemi ve tümevarım yöntemi	Ekonomik büyüme için ihracat ve ithalat gerekmektedir.
Ahmad, Zhao, Irfan ve Mukeshimana (2019)	Çin (Az, Orta ve Çok Gelişmiş Bölgeler)	1997-2016	Dinamik Panel Veri Analizi	Dış ticaret, az gelişmiş bölgenin büyümesinde negatif etki ederken, orta gelişmiş bölgenin büyümesinde nötr ve çok gelişmiş bölgenin büyümesinde ise pozitif etki etmiştir.
Ma (2019)	Çin (Qinghai Bölgesi)	1985-2017	Panel Veri Analizi	Bölgesel dış ticaret ekonomik büyümeyi etkilememektedir.
Akcan ve Metin (2018)	Türkiye	2000-2017	Granger Nedensellik Testi	Kriz öncesi ihracat ve ithalat ekonomik büyümenin nedeni iken, kriz sonrası ithalattan ihracata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine rastlanmıştır.
Akkaş ve Öztürk (2018)	Türkiye	2001-2014	Toda-Yamamoto Yöntemi ve Hacker ve Hatemi-J Boostrapt Testi	GSYİH'den ihracat ve ithalata çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Dereli (2018)	Türkiye	1969-2016	Johansen Eşbütünleşme Testi ve Granger Nedensellik Testi	İhracattan ithalata ve ithalattan büyümeye doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Ersin (2018)	MINT ülkeleri	1960-2016	Toda Yamamoto Nedensellik Testi	Türkiye'de ihracattan büyümeye %10 anlamlılık düzeyinde nedensellik tespit edilmiştir.
Özel (2018)	Türkiye	2000-2017	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	İhracattan büyümeye, büyümeden ithalata nedensellik tespit edilmiştir.

Tablo 11'in devamıdır.

Yurdakul ve Aydın (2018)	Türkiye	2003-2016	Johansen Eşbütünleşme Testi, Engle-Granger Nedensellik Testi ve Dinamik EKK Yöntemleri	2003-2016 döneminde ithalata dayalı büyüme modeli geçerlidir.
Aytaç (2017)	Türkiye	2001-2016	Granger Nedensellik Testi	Ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik görülmektedir.
Kılıç ve Beşer (2017)	Avrasya Ekonomik Birliği	1992-2015	Bootstrap Panel Nedensellik Testi	Büyümeden ihracata doğru çift yönlü nedensellik ve büyümeden ithalata doğru tek yönlü nedensellik görülmektedir.
Pata (2017)	Türkiye	1971-2014	Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	İhracat, ithalat ve toplam dış ticaretten ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik vardır.
Acet vd. (2016)	Türkiye	1998-2013	VAR Analizi	İhracat, ithalat ve GSYİH arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir.
Hüseyni ve Çakmak (2016)	Türkiye	1980-2010	Johansen Eşbütünleşme Testi, VECM Testi ve Granger Nedensellik Testi	İhracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik vardır.
Şerefli (2016)	Türkiye	1975-2014	Granger Nedensellik Testi	Büyüme ile dış ticaret arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.
Korkmaz ve Aydın (2015)	Türkiye	2002-2014	Granger Nedensellik Testi	İthalat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Sağlam ve Egeli (2015)	Türkiye	1999-2013	Johansen Eşbütünleşme Testi ve Granger Nedensellik Testi	İhracattan büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu ifade edilmiştir.
Yıldırım (2015)	Türkiye	1997-2013	Simetrik ve Asimetrik Granger Nedensellik Testi	İhracat, ithalat ve sanayi üretimi arasındaki nedensellik ilişkilerinin asimetrik olduğu tespit edilmiştir.
Korkmaz (2014)	Türkiye	1998-2013	Granger Nedensellik Testi	İhracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür.
Uçan ve Koçak (2014)	Türkiye	1995-2013	Johansen Eşbütünleşme Testi, Hata Düzeltme Modeli ve Granger Nedensellik Testi	İthalattan büyümeye çift yönlü nedensellik bulunurken, ihracattan büyümeye tek yönlü nedensellik bulunmuştur.
Ay ve Gerçeker (2013)	Türkiye	1980-2010	Granger Nedensellik Testi	İthalattan ekonomik büyümeye çift yönlü bir nedensellik ilişki vardır.

Tablo 11'in devamıdır.

Çütçü (2013)	Türkiye (Güneydoğu Anadolu Bölgesi)	2013	Anket çalışması	İhracatçı firmaların özellikle Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)'nin sağladığı maliyet avantajıyla kalkınmaya etki ettiği görülmektedir.
Özcan ve Özçelebi (2013)	Türkiye	2005-2011	Johansen Eşbütünleşme Testi	İhracatın ekonomik büyümeyi etkilediği tespit edilmiştir.
Saraç (2013)	Türkiye	1989-2011	Markov Rejim Değişim Model	İhracat ve ithalat büyümeyi tek yönlü etkilemektedir.
Aytaç ve Akduğan (2012)	Türkiye	2001-2011	Johansen Eşbütünleşme Testi ve Granger Nedensellik Testi	İthalattan, ihracat ve GSYİH'ye ve ihracattan GSYİH'ye nedensellik olduğu tespit edilmiştir.
Soukiazis ve Antunes (2011)	Portekiz-(NUTS3 Bölgeleri)	1996-2005	Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	Genel dış ticaret, bölgesel kalkınmayı etkilemektedir.
Taştan (2010)	Türkiye	1985-2009	Granger Nedensellik Testi	İthalattan büyümeye ve büyümeden ihracata tek yönlü ilişki vardır.
Aktaş (2009)	Türkiye	1996-2006	Johansen Eşbütünleşme Testi ve Vektör Hata Düzeltme Modeli	İhracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik bulunmaktadır.
İspir vd. (2009)	Türkiye	1989-2007	Markov Rejim Değişmeleri Modeli	İhracat ve ithalattan büyümeye doğru ilişki vardır.
Yapraklı (2007)	Türkiye	1970-2005	Johansen Eşbütünleşme Testi, Hata Düzeltme Modeli ve Geliştirilmiş Granger Nedensellik Testi	Toplam ihracat ve sanayi ihracatından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Özer ve Erdoğan (2006)	Türkiye	1987-2006	Granger Nedensellik Testi	İhracattan ekonomik büyüme ve ithalata ve ithalattan ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Bölgesel dış ticaretin ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çalışmalara Tablo 11'de yer verilmiştir. Söz konusu tabloda bölgesel dış ticaretin büyüme üzerine etkisini inceleyen çalışmaların çok az sayıda olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, bölgesel dış ticaretin ekonomik büyüme ile ilişkisini inceleyen çalışmaların literatürde yeterli düzeyde olmamasıdır. Yapılan çalışmalardan Abdulgalimov ve Arsakhanova (2019), Kuzey Kafkasya'nın 7 bölgesi için ihracat ve ithalatın ekonomik büyümede gerekli olduğu sonucuna ulaşmıştır. ihracat ve ithalatın

ekonomik büyüme için gerekli olduğu sonucuna rastlamıştır. Ayrıca Çütçü (2013), bölgesel ihracat performansı ile bölgesel kalkınma arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni inceleyen yazar, 254 firma üzerine anket yapmış ve çalışma sonucunda bölgesel ihracatın bölgesel kalkınmayı olumlu etkilediği sonucuna varmıştır. Buna benzer çalışmalar Zhabynets (2020) ve Horska, Moroz, Polakova Nagyova ve Paska (2019) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ukrayna üzerinde uygulanan bu çalışmalar sonucunda, bölge dış ticaretinin bölgesel kalkınmayı olumlu etkilediği belirlenmiştir. Ancak Çin'in Qinghai Bölgesi'ni inceleyen Ma (2019), panel veri analizi sonucunda bölgesel dış ticaretin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini tespit etmiştir.

Dış ticaretin bölgesel kalkınma üzerindeki etkisini ele alan çalışma, Soukiazis ve Antunes (2011) tarafından Portekiz'deki NUTS3 bölgeleri için incelenmiş ve çalışmada Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi kullanılmıştır. Buna benzer olarak Ahmad vd. (2019) tarafından Çin'in az, orta ve çok gelişmiş bölgeleri (29 şehir) üzerinde yapılan Dinamik Panel Veri Analizinde, dış ticaretin az gelişmiş bölgede negatif, orta gelişmiş bölgede nötr ve çok gelişmiş bölgesinde pozitif etki ettiği görülmüştür. Söz konusu çalışmalar sonucunda Çin'in orta gelişmiş bölgesi hariç dış ticaretin bölgesel kalkınmayı etkilediği tespit edilmiştir.

Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerine etkisini inceleyen çalışmalar literatürde çokça mevcuttur. Tablo 11'de verilen bu çalışmaların bazılarına bakıldığında, Akcan ve Metin (2018), Pata (2017), Saraç (2013) ve İspir vd. (2009) tarafından yapılan analizler sonucunda ihracat ve ithalattan büyümeye tek yönlü nedensellik olduğu tespit edilirken, Özer ve Erdoğan (2006) ihracattan ithalat ve büyümeye tek yönlü ilişkinin var olduğunu ifade etmiştir. Ersin (2018), Özel (2018), Hüseyni ve Çakmak (2016), Sağlam ve Egeli (2015), Korkmaz (2014), Uçan ve Koçak (2014), Aytaç ve Akduğan (2012) ve Yapraklı (2007) çalışmalarında ihracattan büyümeye tek yönlü nedensellik bulurken, Özel (2018), Hüseyni ve Çakmak (2016), Sağlam ve Egeli (2015), Uçan ve Koçak (2014), Özcan ve Özçelebi (2013) söz konusu değişkenler arasında ilişki bulmuştur. Ayrıca Aytaç ve Akduğan (2012) hem ihracattan büyümeye doğru hem de ithalattan ihracat ve büyümeye doğru tek yönlü nedenselliğe rastlamıştır. Dereli (2018), Yurdakul ve Aydın (2018), Taştan (2009), Özer ve Erdoğan (2006) yaptıkları analizlerde, ithalattan büyümeye doğru

tek yönlü nedensellik tespit ederken, Yurdakul ve Aydın (2018) aynı zamanda bu iki değişken arasında ilişkiye rastlamıştır. Dış ticaret ve büyüme arasında ilişki olduğunu tespit eden çok sayıda çalışma olsa da Şerefli (2016) çalışmasında dış ticaret ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki bulamamıştır. Çift yönlü ilişki bulan çalışmalara bakıldığında, Akkaş ve Öztürk (2018), Korkmaz ve Aydın (2015), Yıldırım (2015), Uçan ve Koçak (2014), Ay ve Gerçeker (2013) ve Aktaş (2009) ithalat ve büyüme arasında çift yönlü nedenselliğe rastlarken, Uçan ve Koçak (2014) bu iki değişken arasında ilişki de tespit etmiştir. Buna ek olarak Akkaş ve Öztürk (2018), Kılıç ve Beşer (2017), Yıldırım (2015) ve Aktaş (2009) ihracat ve büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmiştir.

Ekonomik büyümeden dış ticarete doğru nedensellik veya eşbütünleşme analizi yapan çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalardan Akkaş ve Öztürk (2018), Aytaç (2017) ve Taştan (2009)'ın bulgularında büyümeden ihracata doğru tek yönlü ilişkiye rastlanmıştır. Özel (2018), Kılıç ve Beşer (2017)'in çalışmalarında büyümeden ithalata tek yönlü nedenselliğe rastlanırken, Özel (2018) bu iki değişken arasında ilişki de tespit etmiştir. Ayrıca ithalat ile ihracat arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara bakıldığında, Aktaş (2009) ithalattan ihracata hem çift yönlü nedensellik hem de bu iki değişken arasında ilişki tespit etmiştir. Akcan ve Metin (2018) ithalattan ihracata tek yönlü nedenselliğe rastlarken, Dereli (2018) ise ihracattan ithalata tek yönlü nedensellik ve söz konusu iki değişken arasında ilişki tespit etmiştir.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde çalışmaların geneli Türkiye'de dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Ek olarak, bu ilişkinin analizinde de panel olmayan zaman seri analizleri kullanılmıştır. Bundan dolayı çalışmamızın dış ticareti bölgesel olarak ele alıp bunun ekonomik büyüme ile ilişkisini inceleyerek literatüre katkı sağladığı düşünülmektedir. Ayrıca bu ilişkinin literatürdeki yöntemlerden farklı olarak panel veri modelleri çerçevesinde analiz edilmesi, çalışmanın özgünlüğünü artırdığını düşündürmektedir.

3.2. Veri Seti ve Yöntem

Türkiye'de bölgesel dış ticaretin ekonomik büyüme ile ilişkisini inceleyen bu çalışmada Türkiye'nin yedi bölgesi dikkate alınmıştır. Çalışmamızda 2002-2018

dönemi ele alınmış ve yöntem olarak da Pedroni Eşbütünleşme testi seçilmiştir. Kullanılan değişkenlerin ad ve tanımları Tablo 12'de belirtilmiştir. Analizde kullanılan ihracat ve ithalat değişkenleri, TÜİK üzerinden dolar olarak elde edilmiş ve GSYİH'ye (Dünya Bankası'ndan dolar olarak elde edilen) oranlanmıştır. Bir diğer değişken olan ekonomik büyüme ise oran olarak Dünya Bankası kaynağından elde edilmiştir. Çalışmamızda bölgeler için verisine ulaşabildiğimiz iller dikkate alınmıştır. Bu bölgeler şu şekilde sıralanmıştır: Marmara Bölgesi *(Balıkesir, Bilecik, Bursa, Çanakkale, Edirne, İstanbul, Kırklareli, Kocaeli, Sakarya, Tekirdağ ve Yalova*), Karadeniz Bölgesi (*Amasya, Artvin, Bartın, Bayburt, Bolu, Çorum, Düzce, Giresun, Karabük, Kastamonu, Ordu, Rize, Samsun, Sinop, Tokat, Trabzon ve Zonguldak*), Ege Bölgesi (*Afyonkarahisar, Aydın, Denizli, İzmir, Kütahya, Manisa, Muğla ve Uşak*), Akdeniz Bölgesi (*Adana, Antalya, Burdur, Hatay, Isparta, Kahramanmaraş, Mersin ve Osmaniye*), İç Anadolu Bölgesi (*Aksaray, Ankara, Çankırı, Eskişehir, Karaman, Kayseri, Kırıkkale, Kırşehir, Konya, Nevşehir, Niğde, Sivas ve Yozgat*), Doğu Anadolu Bölgesi (*Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Iğdır, Malatya ve Van*) ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi (*Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak*).

Tablo 12. Değişken Ad ve Tanımları

Değişken Adı	Tanımı	Kaynak
İthalat	İthalat'ın GSYİH'ye oranı (%)	TÜİK, Dünya Bankası
İhracat	İhracat'ın GSYİH'ye oranı (%)	TÜİK, Dünya Bankası
Büyüme	Büyüme oranı (%)	Dünya Bankası

Çalışmada yöntem olarak seçilen Pedroni eşbütünleşme testinin kullanılabilmesi için değişkenlerin birim kök testine tabi tutulması gerekir. Bunun için değişkenlerin durağanlıklarına bakılacak olup ardından eşbütünleşme analizine geçilecektir. Analizler, Eviews 9 paket programında yapılmıştır.

3.3. Birim Kök Testi

Birim kök testi, zaman serilerinde serilerin durağan olup olmadıkları hakkında bilgi veren bir test yöntemidir. Durağanlık sağlanmadan yapılan regresyon

analizlerinde sahte regresyon sorunu ile karşı karşıya kalınmakta ve bu durum ise analiz sonuçlarının güvenilirliği zedelemektedir (Engle ve Granger, 1987). Zaman serilerini durağanlaştırmak için $\Delta = X_t - X_{t-1}$ formülünden hareketle değişkenlerin durağanlaşması gerçekleşene kadar farkları alınır. Buradaki X sembolü, değişkeni *t* sembolü de dönemi temsil etmektedir. Bir zaman serisini durağanlaştırmak için serinin önce düzeyde durağanlık derecesine bakılır ve seri, düzeyde durağan değilse birinci farkı alınır. Birinci farkta da durağanlaşma söz konusu olmazsa ikinci farkı alınır. Serilerin durağanlaşması için en fazla ikinci fark alınır. Zaman serisi durağanlaştığında, bu serinin Δ. düzeyde bütünleşik olduğu anlaşılır ve serinin durağanlığı $X \sim I(\Delta)$ şeklinde gösterilir (Ersin ve Baş, 2019, s.203).

Birim kök testlerinin en temeli Dickey ve Fuller (1979) testidir. Söz konusu testte (DF) bağımlı değişken y_t, bağımsız değişken de y_{t-1} olarak dikkate alınırken, Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testinde bağımsız değişkenin eğim katsayısıyla birlikte modele sabit terim de eklenmiştir. Aşağıda gösterilen Denklem 1'de y_{it} birim kök test yapılan değişkeni, *i* modelin sayısını, *t* dönemi ve ε_{it} sembolü de hata terimini temsil etmektedir. Ayrıca α_{0i} sembolü sabit terimi ifade etmektedir.

$$\Delta y_{it} = \alpha_{0i} + \rho y_{it-1} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Panel veri modelleri, yatay kesit verileri ile zaman serisi verilerinin bir arada analiz edildiği modeller olarak ifade edilmektedir. Panel veri modellerinde birim kök testleri, ADF ile geliştirilmiş ve literatürde birçok test yöntemi söz konusu olmuştur. Bu yöntemlerden birisi olan ve literatürde Levin, Lin ve Chu (2002, s.3) tarafından geliştirilen birim kök testinde (LLC), panel veri kümesindeki yatay kesit birimlerinin birinci dereceden kısmi otokorelasyona sahip olduğu ve parametrelerin farklı yatay kesit birimlerine göre değiştiği varsayılmaktadır. Yani denklem 1'de yer alan modelde ρ katsayısının 0'a eşit olması durumunda, modelin birim kök teste sahip olduğu veya serinin durağan olmadığı kabul edilmektedir.

Panel veri modellerinde kullanılan bir diğer birim kök testi ise Im, Pesaran ve Shin (2003, s.55) tarafından geliştirilen ve IPS olarak adlandırılan birim kök testidir. Söz konusu test, LLC'den farklı olarak yatay kesit birimlerinin otoregresif katsayısının sınırlamasına karşın bu katsayıların heterojen olmasına izin vermektedir.

Denklem 1'de ρ katsayısı 0'a eşitse serinin durağan olmadığı ancak eşitlik söz konusu olmadığında tüm serilerin durağan olmaktan öte bazı değişkenlerin durağan olmamasının da kabul edilebildiği ifade edilmektedir. Başka bir ifadeyle, alternatif hipotezde bazı değişkenlerin birim kök içermesine izin verilmektedir. IPS, dengeli olmayan panel verilerinde de kullanılabilmektedir. Son olarak Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001) birim kök testlerinde de Fisher tipi testler önerilmekte ve parametrik olmayan her bir yatay kesit için birim kök test istatistikleri birleştirilmektedir.

Çalışmamız panel birim kök testlerinde Levin, Lin ve Chu (2002), Im, Pesaran ve Shin (2003), Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001) tarafından geliştirilen ve literatürde genel olarak kabul gören birim kök testlerini referans almaktadır. Söz konusu testlerin kullanılması ve değişkenlerin durağanlığında en az 3 testin olasılık değeri 0.05'ten küçük olması durumunda değişken, durağan olarak kabul edilmektedir.

3.4. Pedroni Eşbütünleşme Testi

Eşbütünleşme, iki değişken arasındaki ilişkinin varlığı hakkında bilgi veren bir test yöntemidir. Eşbütünleşme testini gerçekleştirmeden önce değişkenlerin durağanlıkları test edilir, durağan olmayan değişkenler durağan hale getirildikten sonra eşbütünleşme testine geçilir. Eşbütünleşme testinin en temel kaynağı Engle ve Granger (1987) yöntemidir. Söz konusu yazarlara göre, değişkenlerin düzeyde durağan olmaması durumunda değişkenlerin aynı dereceden farkı alınır ve seriler durağan hale getirilir. Böylelikle regresyon tahmininden elde edilecek hata terimlerin durağan olduğu ortaya çıkar ve serilerin eşbütünleşik olduğu varsayılır. Ek olarak, serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettiği ve düzeyde yapılan regresyon analizlerinde serilerin sahte regresyon sorununu aştıkları ifade edilmektedir.

Panel veri çalışmalarında eşbütünleşme analizi yapmak mümkündür. Panel eşbütünleşme analizlerinde literatürde sıkça Pedroni (1999) ve Kao (1999) eşbütünleşme testleri kullanılmaktadır. Pedroni eşbütünleşme testi, Engle ve Granger (1987) yöntemini temel alarak panel veriler için geliştirilmiş bir testtir. Aşağıda Denklem 2'de söz konusu testin modeli gösterilmektedir. Denklem 2'de yer alan y

bağımlı değişkenler x bağımsız değişken arasındaki ilişkinin uzun dönemdeki varlığı e_{it} sembolü ile temsil edilen hata teriminin durağanlığına bağlıdır.

$$y_{it} = \alpha_i + \delta_i t + \beta_{1i} X_{2it} + \beta_{2i} X_{2it} + \cdots + \beta_{Mi} X_{Mit} + e_{it} \quad (2)$$

Pedroni eşbütünleşme testinde heterojenlik göz önünde bulundurulmakta ve boş hipotezde eşbütünleşmenin olduğu test edilmektedir. Pedroni (1999) bu durumları dikkate alarak bazı yöntemler önermektedir. Bu yöntemlerden biri, zaman serilerinin oluştuğu karşılıklı yatay kesit birimlerinde, ortalama test istatistiklerinin dikkate alınmasıdır. Bu yöntem, serilerin uzun dönemdeki ilişkisinin incelenmesi için gerekli görülmektedir. İkinci yöntem olarak da birinci yöntemde dikkate alınan ortalama test istatistiklerinin farklı yatay birim kesitlerine göre bölümler halinde dikkate alınmasıdır (Pedroni, 1999, s.657). Pedroni eşbütünleşme testinde, eşbütünleşme vektörlerinin yatay kesit birimlerinde seriye gelen bir şok durumunda kalıntıların heterojenliğine ve eşbütünleşik vektörlerin yatay kesit olan birimler arasında değişkenliğe olanak sağlaması avantaj olarak görülmektedir. Ek olarak, Pedroni eşbütünleşme testinin birden fazla açıklayıcı değişkene izin vermesi, eşbütünleşme vektörünün panelin farklı kısımları boyunca çeşitlenmesi de söz konusu testin önemli üstünlükleri olarak görülmektedir (Şahan ve Bektaşoğlu, 2010, s.10; Yardımcıoğlu, 2012, s.36).

Pedroni panel eşbütünleşme analizi yapılırken 7 farklı test dikkate alınmaktadır. Bu testler panel v-istatistiği, panel rho-istatistiği, panel Philips-Peron (PP)-istatistiği, panel ADF-istatistiği, grup rho-istatistiği, grup PP-istatistiği ve grup ADF-istatistiği şeklinde sıralanmaktır. Bu 7 testin en az 4'ünde olasılık değer, 0.05'ten küçük olduğunda değişkenler arasında eşbütünleşik ilişki olduğu varsayılır. Yani söz konusu değişkenlerin uzun vadede eşbütünleşik ilişkiye sahip olduğu kabul edilir (Pedroni, 2001).

Panel eşbütünleşme testlerinde bir diğer yöntem ise Kao (1999) eşbütünleşme testidir. Bu test de Engle ve Granger (1987) eşbütünleşme yöntemini temel almakta ve DF ve ADF test istatistiklerini dikkate almaktadır. Kao (1999) eşbütünleşme testinde boş hipotez "eşbütünleşme yoktur" olarak kabul edilmektedir. Bu teste göre iki değişken arasındaki ilişkinin varlığı, ADF test sonucuna göre belirlenmektedir.

Eşbütünleşme analiz sonucunda, ADF test istatistik olasılık değeri 0.05'ten küçük olması durumunda, iki değişken arasında uzun dönemli ilişki olduğu varsayılır.

Literatürde Pedroni eşbütünleşme testi sıkça başvurulan yöntemler arasındadır. Gül ve Kamacı (2012), gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde dış ticaretin büyüme üzerindeki etkisini analiz etmek için Pedroni eşbütünleşme testinden faydalanmıştır. Benzer bir çalışma Öztürk ve Özel (2018) tarafından yapılmış ve E-7 Ülkelerinde dış ticaretin büyüme üzerindeki etkisi Pedroni eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Başka bir çalışmada Gül, Kamacı ve Konya (2012), dış borcun büyüme üzerindeki etkilerini Orta Asya ülkeleri için Pedroni eşbütünleşme testi ile analiz etmişlerdir. Ek olarak, Kara ve Ersin (2020), Dinçer ve Yüksel (2019), Sayar ve Bayar (2019) ve Çetin vd. (2018) çalışmalarında Pedroni eşbütünleşme testini kullanmışlardır. Literatürdeki bu çalışmalar göz önünde bulundurularak çalışmamızda da Pedroni eşbütünleşme testi dikkate alınmıştır.

3.5. Bulgular

3.5.1. Birim Kök Testi

Analize tabi tutulan değişkenlerin arasındaki ilişkiyi test etmeden önce, söz konusu değişkenliklerin birim kök testleri incelenir. Değişkenler durağan hale geldikten sonra eşbütünleşme testi gerçekleştirilebilir. Bu çalışmada analize tabi tutulan değişkenlerin birim kök testleri aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 13. Marmara Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları

İhracat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	0.10455	0.5416	-2.50215	0.0062*
Im, Pesaran and Shin W-stat	0.42321	0.6639	-3.75540	0.0001*
ADF - Fisher Chi-square	17.6183	0.7284	52.8696	0.0002*
PP - Fisher Chi-square	25.7154	0.2641	113.690	0.0000*
İthalat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-1.88286	0.0299**	-7.05249	0.0000*
Im, Pesaran and Shin W-stat	-0.18805	0.4254	-5.66280	0.0000*
ADF - Fisher Chi-square	26.7309	0.2216	75.9060	0.0000*
PP – Fisher Chi-square	28.0595	0.1737	142.261	0.0000*
Büyüme				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-6.29419	0.0000*	-	-
Im, Pesaran and Shin W-stat	-1.88790	0.0295**	-	-
ADF - Fisher Chi-square	31.4366	0.0875***	-	-
PP – Fisher Chi-square	39.6016	0.0120**	-	-

Marmara Bölgesi için değişkenlerin birim kök testleri analiz edilmiştir. Tablo 13'te görüldüğü üzere ihracat değişkeni tüm yöntemlerde düzeyde durağan çıkmamış, birinci farklarında durağan hale gelmiştir. İthalat değişkeninde ise LLC'ye göre düzeyde durağanlık söz konusu olurken diğer yöntemlerde değişken düzeyde durağan çıkmamıştır. Bunun için ithalat değişkeninin birinci farkı alınmış ve tüm yöntemlerde durağan hale getirilmiştir. Büyüme değişkeninde ADF hariç diğer yöntemlerin hepsinde düzeyde durağanlık kabul edilmiştir.

Tablo 14. Karadeniz Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları

İhracat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-3.11585	0.0009*	-	-
Im, Pesaran and Shin W-stat	-2.56862	0.0051*	-	-
ADF - Fisher Chi-square	57.1638	0.0077*	-	-
PP - Fisher Chi-square	49.1612	0.0447**	-	-
İthalat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-1.66900	0.0476**	-	-
Im, Pesaran and Shin W-stat	-2.96593	0.0015*	-	-
ADF - Fisher Chi-square	66.4828	0.0007*	-	-
PP – Fisher Chi-square	110.132	0.0000*	-	-
Büyüme				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-7.82470	0.0000*	-	-
Im, Pesaran and Shin W-stat	-2.34697	0.0095*	-	-
ADF - Fisher Chi-square	48.5838	0.0502***	-	-
PP – Fisher Chi-square	61.2025	0.0029*	-	-

Karadeniz Bölgesi için değişkenlerin birim kök testleri analiz edilmiştir. Tablo 14'te görüldüğü üzere ihracat ve ithalat değişkenleri tüm yöntemlerde düzeyde durağan çıkmıştır. Büyüme değişkeninde ise ADF hariç diğer yöntemlerin hepsinde düzeyde durağanlık kabul edilmiştir.

Tablo 15. Ege Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları

İhracat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	1.85568	0.9683	-1.48066	0.0693***
Im, Pesaran and Shin W-stat	1.34976	0.9115	-2.12613	0.0167**
ADF - Fisher Chi-square	11.7797	0.7590	28.8782	0.0248**
PP - Fisher Chi-square	4.43965	0.9979	37.3314	0.0019*
İthalat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-3.52179	0.0002*	-	-
Im, Pesaran and Shin W-stat	-1.83882	0.0330**	-	-
ADF - Fisher Chi-square	27.3740	0.0375**	-	-
PP – Fisher Chi-square	33.6726	0.0060*	-	-
Büyüme				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-5.36770	0.0000*	-7.81267	0.0000*
Im, Pesaran and Shin W-stat	-1.61001	0.0537***	-6.01279	0.0000*
ADF - Fisher Chi-square	22.8630	0.1174	64.6120	0.0000*
PP – Fisher Chi-square	28.8012	0.0253**	176.391	0.0000*

Ege Bölgesi için değişkenlerin birim kök testleri analiz edilmiştir. Tablo 15'te görüldüğü üzere ihracat değişkeni, tüm yöntemlerde düzeyde durağan çıkmamış ve birinci farklarında durağan hale gelmiştir. İthalat değişkeni, tüm yöntemlerde düzeyde durağan çıkmıştır. Büyüme değişkeni ise LLC ve PP yöntemlerinde, düzeyde durağan kabul edilirken diğer iki yöntemde, düzeyde durağan çıkmamıştır. Bunun için büyüme değişkeninin birinci farkı alınmış ve tüm yöntemlerde durağan hale gelmiştir.

Tablo 16. Akdeniz Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları

İhracat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-0.43468	0.3319	-4.76274	0.0000*
Im, Pesaran and Shin W-stat	0.18756	0.5744	-4.39398	0.0000*
ADF - Fisher Chi-square	13.4674	0.6383	50.9107	0.0000*
PP - Fisher Chi-square	16.1611	0.4418	90.4359	0.0000*
İthalat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-4.47436	0.0000*	-	-
Im, Pesaran and Shin W-stat	-2.24628	0.0123**	-	-
ADF - Fisher Chi-square	29.3890	0.0214**	-	-
PP – Fisher Chi-square	20.1126	0.2152	-	-
Büyüme				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-5.36770	0.0000*	-7.81267	0.0000*
Im, Pesaran and Shin W-stat	-1.61001	0.0537***	-6.01279	0.0000*
ADF - Fisher Chi-square	22.8630	0.1174	64.6120	0.0000*
PP – Fisher Chi-square	28.8012	0.0253**	176.391	0.0000*

Akdeniz Bölgesi için değişkenlerin birim kök testleri analiz edilmiştir. Tablo 16'da görüldüğü üzere ihracat değişkeni, tüm yöntemlerde düzeyde durağan çıkmamış ve birinci farklarında durağan hale gelmiştir. İthalat değişkeni, PP yöntemi hariç diğer yöntemlerin tamamında düzeyde durağan çıkmıştır. Büyüme değişkeni ise LLC ve PP yöntemlerinde, düzeyde durağan kabul edilirken diğer iki yöntemde, düzeyde durağan çıkmamıştır. Bunun için büyüme değişkeninin birinci farkı alınmış ve tüm yöntemlerde durağan hale gelmiştir.

Tablo 17. İç Anadolu Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları

İhracat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-0.22157	0.4123	-2.89615	0.0019*
Im, Pesaran and Shin W-stat	-0.80219	0.2112	-4.28109	0.0000*
ADF - Fisher Chi-square	33.2887	0.1539	65.9913	0.0000*
PP - Fisher Chi-square	25.8485	0.4715	113.943	0.0000*
İthalat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-3.64878	0.0001*	-	-
Im, Pesaran and Shin W-stat	-1.84077	0.0328**	-	-
ADF - Fisher Chi-square	46.1482	0.0088*	-	-
PP – Fisher Chi-square	57.0482	0.0004*	-	-
Büyüme				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-6.84250	0.0000*	-	-
Im, Pesaran and Shin W-stat	-2.05237	0.0201**	-	-
ADF - Fisher Chi-square	37.1523	0.0724***	-	-
PP – Fisher Chi-square	46.8019	0.0074*	-	-

İç Anadolu Bölgesi için değişkenlerin birim kök testleri analiz edilmiştir. Tablo 17'de görüldüğü üzere ihracat değişkeni tüm yöntemlerde düzeyde durağan çıkmamış ve birinci farklarında düzeyde durağan hale gelmiştir. İthalat değişkeni yöntemlerin hepsinde düzeyde durağan çıkarken, büyüme değişkeni ise ADF yöntemi hariç diğer yöntemlerin hepsinde durağan kabul edilmiştir.

Tablo 18. Doğu Anadolu Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları

İhracat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	0.67315	0.7496	-2.85980	0.0021*
Im, Pesaran and Shin W-stat	0.88014	0.8106	-4.55612	0.0000*
ADF - Fisher Chi-square	11.8458	0.8551	53.7754	0.0000*
PP - Fisher Chi-square	17.1117	0.5154	129.402	0.0000*
İthalat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-5.19385	0.0000*	-	-
Im, Pesaran and Shin W-stat	-2.20744	0.0136**	-	-
ADF - Fisher Chi-square	35.3478	0.0085*	-	-
PP – Fisher Chi-square	55.7844	0.0000*	-	-
Büyüme				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-5.69331	0.0000*	-	-
Im, Pesaran and Shin W-stat	-1.70767	0.0438**	-	-
ADF - Fisher Chi-square	25.7208	0.1063	-	-
PP – Fisher Chi-square	32.4013	0.0197**	-	-

Doğu Anadolu Bölgesi için değişkenlerin birim kök testleri analiz edilmiştir. Tablo 18'de görüldüğü üzere ihracat değişkeni tüm yöntemlerde düzeyde durağan çıkmamış ve birinci farklarında düzeyde durağan hale gelmiştir. İthalat değişkeni yöntemlerin hepsinde düzeyde durağan çıkarken, büyüme değişkeni ise ADF yöntemi hariç diğer yöntemlerin hepsinde durağan kabul edilmiştir.

Tablo 19. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Birim Kök Test Sonuçları

İhracat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-1.91134	0.0280**	-4.22459	0.0000*
Im, Pesaran and Shin W-stat	-0.33587	0.3685	-4.87270	0.0000*
ADF - Fisher Chi-square	23.8640	0.2484	60.5040	0.0000*
PP - Fisher Chi-square	16.3494	0.6947	100.370	0.0000*
İthalat				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-2.30331	0.0106**	-	-
Im, Pesaran and Shin W-stat	-1.82355	0.0341**	-	-
ADF - Fisher Chi-square	33.3795	0.0306**	-	-
PP – Fisher Chi-square	51.3984	0.0001*	-	-
Büyüme				
	Sabitli ve Trendli		**Sabitli**	
	t-istatistiği I(0)	**Olasılık I(0)**	**t-istatistiği I(1)**	**Olasılık I(1)**
Levin, Lin & Chu	-6.00127	0.0000*	-	-
Im, Pesaran and Shin W-stat	-1.80005	0.0359**	-	-
ADF - Fisher Chi-square	28.5787	0.0964***	-	-
PP – Fisher Chi-square	36.0015	0.0154**	-	-

Güneydoğu Anadolu Bölgesi için değişkenlerin birim kök testleri analiz edilmiştir. Tablo 19'da görüldüğü üzere ihracat değişkeni LLC yöntemi hariç diğer yöntemlerin hepsinde düzeyde durağan çıkmamıştır. Bunun için ihracat değişkeninin birinci farkı alınmış ve tüm yöntemlerde düzeyde durağan hale getirilmiştir. İthalat değişkeni, yöntemlerin hepsinde düzeyde durağan çıkarken büyüme değişkeni ise ADF yöntemi hariç diğer yöntemlerin hepsinde durağan kabul edilmiştir.

3.5.2. Pedroni Eşbütünleşme Testi

Pedroni eşbütünleşme testi, bağımlı değişkenle bağımsız değişken arasındaki ilişkinin varlığı hakkında bilgi vermektedir. Bu çalışmada kullanılan değişkenlerin birim kök testleri yapıldıktan sonra eşbütünleşme analizleri yapılmıştır.

Tablo 20. Marmara Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları

Test Yöntemi	İhracat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi	İthalat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi
	Olasılık	Olasılık
Panel v-Statistic	0.9436	0.2750
Panel rho-Statistic	0.0005*	0.0003*
Panel PP-Statistic	0.0000*	0.0000*
Panel ADF-Statistic	0.0000*	0.0000*
Group rho-Statistic	0.0802***	0.0587***
Group PP-Statistic	0.0000*	0.0002*
Group ADF-Statistic	0.0000*	0.0001*

Not: *,** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Marmara Bölgesi ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, Pedroni eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Tablo 4'te verilen sonuçlara göre 7 kriterden 5'i, 0,05 olan olasılık değerinin altında gerçekleşmiştir. Bu durumda bölge ihracatı ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca bölgenin ithalatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki sonuçlarında ise 7 kriterden 5'i, 0,05 olan olasılık değerinin altında kalmıştır. Bu durum bölge ithalatı ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğunu göstermektedir. Gerçekleşen her iki sonuca göre, Marmara Bölgesi dış ticareti ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Marmara Bölgesi'nin üretim, finans ve yatırım gibi alanlarda istikrarlı şekilde büyümesi, ekonomik büyümenin artışını sağlamaktadır. Marmara Bölgesi'nin gerçekleştirdiği ihracat ve ithalat değerinin diğer altı bölgenin toplamından daha fazla olduğu ve dolayısıyla en fazla ihracat ve ithalat gerçekleştiren bölge olduğu görülmektedir. Sosyoekonomik kalkınma seviyesi dikkate alındığında, Türkiye'nin en gelişmiş bölgesi olması olağan bir durum olarak görülmektedir. Ayrıca daralma veya büyüme dönemlerinde, söz konusu bölgede meydana gelen gelişmeler, ülke ekonomisi açısından belirleyici rol oynamaktadır. Bu denli avantaj ve öneme sahip olan Marmara Bölgesi, gerçekleştirdiği dış ticaretle ekonomik büyümeyi önemli ölçüde etkilemektedir. Bu nedenle uygulanan dış ticaret politikalarının sürdürülmesi gerektiği önerilmektedir.

Tablo 21. Karadeniz Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları

Test Yöntemi	İhracat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi	İthalat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi
	Olasılık	Olasılık
Panel v-Statistic	0.9825	0.9923
Panel rho-Statistic	0.0000*	0.0000*
Panel PP-Statistic	0.0000*	0.0000*
Panel ADF-Statistic	0.0000*	0.0000*
Group rho-Statistic	0.0019*	0.0026*
Group PP-Statistic	0.0000*	0.0000*
Group ADF-Statistic	0.0000*	0.0000*

Not: *,** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Karadeniz Bölgesi ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, Pedroni eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Tablo 21'de verilen sonuçlara göre 7 kriterden 6'sı, 0,05 olan olasılık değerinin altında gerçekleşmiştir. Bu durum ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki varlığını göstermektedir. Söz konusu bölgenin ithalatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki sonuçlarında ise 7 kriterden 6'sı, 0,05 olan olasılık değerinin altında kalmıştır. Bu durum bölge ithalatı ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğunu göstermektedir. Gerçekleşen her iki sonuca göre, Karadeniz Bölgesi dış ticareti ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Karadeniz Bölgesi'nin dış ticaret verilerine bakıldığında, istikrarsızlık ve dalgalanmalar görülmektedir. Tarım sektörüne dayalı bir ekonomiye sahip olan Karadeniz Bölgesi'nin üretim ve ticari yapısında kamu yatırımları önemli bir rol oynamaktadır. Yurtiçi piyasası, bölgenin üretim ve dış ticaretinin büyük bir kısmını gerçekleştiren kamu sektörünün önceliği olmuştur. Bölge kalkınmasına önemli düzeyde katkı sağlayan kamu sektörü, özel sektörün kar maksimizasyonu anlayışından çok ekonomiyi düzenleyici etkisi sebebiyle dış ticaretten yeterli payı alamamaktadır. Karadeniz Bölgesi'nin ihracat gelirlerinde yüksek oranlara sahip olan çay ve fındık, Türkiye'yi uluslararası pazarda önemli bir tedarikçi konumuna getirmektedir. Kamu işletmelerinin büyük bir paya sahip olduğu bölgede, devlet çeşitli politikalarla yurtiçi fiyatı kontrol altında tutmaya çalışmaktadır. Bu durum, bölge ihracatına ciddi düzeyde engel olmaktadır. Bu nedenle dış ticaret veya kar odaklı, özel sektör yatırımlarının artırılması gerektiği öngörülmektedir. Karadeniz dış ticaretindeki değer artışı fazla olamamakla birlikte istikrarlı bir artışın gerçekleştiği

söylenebilir. Bu durum, Karadeniz Bölgesi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin varlığını desteklemektedir.

Tablo 22. Ege Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları

Test Yöntemi	İhracat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi	İthalat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi
	Olasılık	Olasılık
Panel v-Statistic	0.8899	0.8614
Panel rho-Statistic	0.0000*	0.0000*
Panel PP-Statistic	0.0000*	0.0000*
Panel ADF-Statistic	0.0000*	0.0000*
Group rho-Statistic	0.0021*	0.0023*
Group PP-Statistic	0.0000*	0.0000*
Group ADF-Statistic	0.0000*	0.0000*

Not: *,** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Ege Bölgesi ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, Pedroni eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Tablo 22'de verilen sonuçlara göre 7 kriterden 6'sı, 0,05 olan olasılık değerinin altında gerçekleşmiştir. Bu durum ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki varlığını göstermektedir. Söz konusu bölgenin ithalatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki sonuçlarında ise 7 kriterden 6'sı, 0,05 olan olasılık değerinin altında kalmıştır. Bu durum bölge ithalatı ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğunu göstermektedir. Gerçekleşen her iki sonuca göre, Ege Bölgesi dış ticareti ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Ege Bölgesi'nin sosyoekonomik gelişmişlik düzeyi, dış ticaret hacmi, imalat sanayi ve gelir düzeyi dikkate alındığında, Marmara Bölgesi'nden sonra ekonomik büyümeye en fazla katkı yapan bölge olduğu görülmektedir. 2002-2018 dönemi bölge dış ticaretinde meydana gelen artış, Türkiye'nin ekonomik büyümesine olumlu katkı yaptığı tespit edilmiştir. İmalat sanayi ve tarım sektörleri, bölge ekonomisinde önemli bir yere sahip olurken, bu durum bölgeye yapılan göçün temel sebeplerinden birisini teşkil etmektedir. Ege Bölgesi'nde iklim ve altyapının görece uygun olması, diğer bölgelere nispeten daha etkin biçimde tarım üretimi yapılmasını sağlamaktadır. Siyasi veya sosyoekonomik kriz dönemleri dışında, bölgedeki özel sektör yoğunluğu ve ihracat odaklı faaliyetlerin yaygınlığı sebebiyle dış ticaret değerleri istikrarlı biçimde artmıştır. Söz konusu veriler dikkate alındığında, Ege bölgesi dış ticaretinin ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Bu durumun bölgeye uygulanan desteklerin artırılmasıyla gelişebileceği düşünülmektedir.

Tablo 23. Akdeniz Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları

Test Yöntemi	İhracat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi	İthalat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi
	Olasılık	Olasılık
Panel v-Statistic	0.8864	0.8167
Panel rho-Statistic	0.0001*	0.3714
Panel PP-Statistic	0.0000*	0.1254
Panel ADF-Statistic	0.0000*	0.4176
Group rho-Statistic	0.0173**	0.5733
Group PP-Statistic	0.0000*	0.0007*
Group ADF-Statistic	0.0000*	0.0010*

Not: *,** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Akdeniz Bölgesi ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, Pedroni eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Tablo 23'te verilen sonuçlara göre 7 kriterden 6'sı, 0,05 olan olasılık değerinin altında gerçekleşmiştir. Bu durum ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki varlığını göstermektedir. Söz konusu bölgenin ithalatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki sonuçlarında ise 7 kriterden yalnızca 2'si, 0,05 olan olasılık değerinin altında kalmıştır. Dolayısıyla bölge ithalatı ile ekonomik büyüme arasında ilişki tespit edilememiştir.

Akdeniz Bölgesi sosyoekonomik gelişmişlik sıralaması, üretim, dış ticaret ve istihdam alanlarında genel itibarıyla Türkiye ortalamasının altında seyretmiştir. Ancak 2002-2018 döneminde, bölgenin üretim, gelir, istihdam ve dış ticaret gibi birçok alanında meydana gelen yüzdelik değişimlerine bakıldığında, Türkiye ekonomisinde yaşanan yüzdelik değişmelerle benzerlik göstermektedir. 2002-2018 döneminde Akdeniz Bölgesi'nin ihracatında, genel itibarıyla istikrarlı bir artış meydana gelmiştir. Bölge ithalatında ise bu durum farklı gelişmiştir. İthalatın dengesiz gerçekleşmesi ve yaşanan dalgalanma sebebiyle istikrarsız bir tablo ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Akdeniz Bölgesi ihracatı ile ekonomik büyüme arasında ilişki tespit edilirken, bölge ithalatı ve ekonomik büyüme arasında bir ilişkiye rastlanmamıştır. Bu durumun giderilmesi için sadece Akdeniz Bölgesi'ne yönelik, ihracat odaklı ithalat yapılmasını destekleyen dış ticaret politikalarının uygulanması önerilmektedir.

Tablo 24. İç Anadolu Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları

Test Yöntemi	İhracat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi	İthalat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi
	Olasılık	Olasılık
Panel v-Statistic	0.9476	0.7222
Panel rho-Statistic	0.0002*	0.0000*
Panel PP-Statistic	0.0000*	0.0000*
Panel ADF-Statistic	0.0000*	0.0000*
Group rho-Statistic	0.0656***	0.0146**
Group PP-Statistic	0.0000*	0.0000*
Group ADF-Statistic	0.0000*	0.0000*

Not: *,** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

İç Anadolu Bölgesi ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, Pedroni eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Tablo 24'te verilen sonuçlara göre 7 kriterden 5'i, 0,05 olan olasılık değerinin altında gerçekleşmiştir. Bu durum ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin varlığını göstermektedir. Söz konusu bölgenin ithalatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki sonuçlarında ise 7 kriterden 6'sı, 0,05 olan olasılık değerinin altında kalmıştır. Bu durum bölge ithalatı ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğunu göstermektedir. Gerçekleşen her iki sonuca göre, İç Anadolu Bölgesi dış ticareti ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir.

İç Anadolu Bölgesi, kamu sektörünün en yoğun olduğu bölge olmakla birlikte yedi bölge arasında en fazla dış ticaret hacmine sahip üçüncü bölgedir. Söz konusu bölge gelir, istihdam, üretim ve dış ticaret alanlarında ülke ortalamasına en yakın oranlara sahiptir. Bölgesel ihracat ve ithalat, genel düzeyde istikrarlı bir artış gerçekleştirmektedir. Bu durum İç Anadolu Bölgesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi desteklemektedir. Bu göstergelerin pozitif yönde geliştirilmesi için bölge üretiminde, ihracat odaklı özel sektör yoğunluğunun artması önerilmektedir.

Tablo 25. Doğu Anadolu Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları

Test Yöntemi	İhracat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi	İthalat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi
	Olasılık	Olasılık
Panel v-Statistic	0.9403	0.8694
Panel rho-Statistic	0.0003*	0.0001*
Panel PP-Statistic	0.0000*	0.0000*
Panel ADF-Statistic	0.0000*	0.0000*
Group rho-Statistic	0.0421**	0.0235**
Group PP-Statistic	0.0000*	0.0000*
Group ADF-Statistic	0.0000*	0.0000*

Not: *,** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, Pedroni eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Tablo 25'te verilen sonuçlara göre 7 kriterden 6'sı, 0,05 olan olasılık değerinin altında gerçekleşmiştir. Bu durum ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki varlığını göstermektedir. Söz konusu bölgenin ithalatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki sonuçlarında ise 7 kriterden 6'sı, 0,05 olan olasılık değerinin altında kalmıştır. Bu durum bölge ithalatı ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğunu göstermektedir. Gerçekleşen her iki sonuca göre, Doğu Anadolu Bölgesi dış ticareti ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi, sosyoekonomik, üretim, istihdam ve dış ticaret göstergelerine göre, yedi bölge içerisinde en düşük performansa sahip olup dolayısıyla en az gelişmiş bölge olarak ilk sırada yer almaktadır. Bölge istihdamı, tarım sektöründe yoğunlaşmasına rağmen bu alandan yeterli düzeyde verim alınamamaktadır. 2002-2018 döneminde bölgenin dış ticaret verileri incelendiğinde, dış ticaret hacminde istikrarlı bir artış meydana geldiği görülebilir. Ayrıca dönem içerisinde ihracatta azalma yaşandığında, ithalatta artış meydana gelmekte ve ithalatta azalma yaşandığında, ihracatta artış meydana gelmektedir. Bu durumun bölgenin dış ticaret hacminde azalmayı engellediği görülmüştür. Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer bölgelere göre az gelişmişliği hem Türkiye ekonomisindeki bölgesel adaletsizliği artırmakta hem de ülke ekonomisinin ortalamasını düşürmektedir. Döviz getirisi, yeni üretim alanı ve istihdam gibi önemli avantajlar sunan dış ticaretin artırılmasıyla bölgesel adalet sağlanabilir. Ancak bölgenin yeterli düzeyde üretim ve ihracat firmasına sahip olamaması bu dengesizliğin artmasını

sürdürmektedir. Bu nedenle kamu işletme ve yatırımlarının artırılmasına yönelik hamlelerin, bölgenin dış ticaret ve ekonomik göstergelerine daha fazla fayda sağlayacağı öngörülmektedir.

Tablo 26. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Pedroni Eşbütünleşme Test Sonuçları

Test Yöntemi	İhracat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi	İthalat ile Ekonomik Büyüme İlişkisi
	Olasılık	Olasılık
Panel v-Statistic	0.9805	0.8762
Panel rho-Statistic	0.0001*	0.0002*
Panel PP-Statistic	0.0000*	0.0000*
Panel ADF-Statistic	0.0000*	0.0000*
Group rho-Statistic	0.0240**	0.0432**
Group PP-Statistic	0.0000*	0.0000*
Group ADF-Statistic	0.0000*	0.0000*

Not: *,** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, Pedroni eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Tablo 26'de verilen sonuçlara göre 7 kriterden 6'sı, 0,05 olan olasılık değerinin altında gerçekleşmiştir. Bu durum ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki varlığını göstermektedir. Bölge ithalatı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki de Pedroni eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Tablo 26'de verilen sonuçlara göre 7 kriterden 6'sı, 0,05 olan olasılık değerinin altında kalmıştır. Bu durum bölge ithalatı ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğunu göstermektedir. Gerçekleşen her iki sonuca göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesi dış ticareti ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, kalkınmışlık seviyesi bakımından altıncı sırada yer almaktadır. Ancak dış ticaret verileri yönünden Doğu Anadolu Bölgesi kadar düşük değerlere sahip değildir. Bölgenin gelişimini engelleyen başlıca faktörler arasında işsizlik ve göç yer almaktadır. Buna ek olarak dış ticaret verilerinin ülke ortalamasının altında kaldığı dikkate alınırsa, bölgesel eşitsizliğin süreklilik oluşturması kuvvetle muhtemeldir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, GAP kapsamında olmakla birlikte bu projenin uygulanması bölge ekonomisini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu kapsamda kamu yatırımlarının bölgesel kalkınmasını yeterli düzeye ulaştırdığı düşünülmektedir. Dolayısıyla gelecekte Güneydoğu Anadolu Bölgesi dış

ticaretinin artması için kamu yatırımları yerine ihracat hedefli ithalatı destekleyen politikalara ağırlık verilmesi gerektiği öngörülmektedir.

Tablo 27. Bölge İhracat ve İthalatı ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki

BÖLGE	İHRACAT İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDA	İTHALAT İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDA
MARMARA BÖLGESİ	İlişki var	İlişki var
KARADENİZ BÖLGESİ	İlişki var	İlişki var
EGE BÖLGESİ	İlişki var	İlişki var
AKDENİZ BÖLGESİ	İlişki var	İlişki yok
İÇ ANADOLU BÖLGESİ	İlişki var	İlişki var
DOĞU ANADOLU BÖLGESİ	İlişki var	İlişki var
GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ	İlişki var	İlişki var

SONUÇ

Dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, yıllar boyunca iktisatçılar tarafından incelenen bir konudur. Bu nedenle süreç içinde çeşitli görüş, teori ve modeller ortaya atılmıştır. Dış ticaret, yeryüzünde ilk devletlerin kurulmasından beri süregelen bir uygulama olmasının yanı sıra gelir kazancı sağlama, ihtiyaçların giderilmesi ve çeşitliliğin artması gibi nedenlerle ortaya çıkmış ve zamanla literatürde bir alan haline gelmiştir. Benzer durum ekonomik büyüme için de gerçekleşmiştir. Ekonomik büyüme, ülkenin gelir ve refah seviyesini artırmak ve bu durumu göstergelerle ifade etmek olarak tanımlanabilir. Bu iki kavram birbirine bağlantılı olması nedeniyle iktisatçılar, teorilerinde söz konusu bu iki kavramı ele almışlardır.

Merkantilizm ve Fizyokrasi ile başlayan dış ticaret ve ekonomik büyüme görüşleri, 18. yüzyılda Klasik İktisat Okulu'yla birlikte iktisat bilimini oluşturmuştur. Mutlak üstünlükler ve karşılaştırmalı üstünlükler kavramları, süreç içerisinde sağlanan katkılarla sürekli gelişmekte ve bu sayede günümüzde de uygulanmaya devam etmektedir. Söz konusu teoriler, ülkelerin ekonomik büyümesinin gerçekleşmesi ve sürdürülebilmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca teorilerde ekonomik büyümeyi sağlamak üzere çeşitli politikalar ve stratejiler ortaya atılmaktadır. Geleneksel dış ticaret ve ekonomik büyüme teorileri, zamanın koşullarına göre bazı konuları açıklamakta yetersiz kalmıştır. Bu durum farklı bakış açılarıyla çözülmüş ve modern dış ticaret ve ekonomik büyüme teorilerinin literatüre kazandırılmasını sağlamıştır. Bu sayede içsel ve dışsal kavramlar ortaya çıkmıştır. Klasik İktisat Okulu'yla başlamış olan dış ticaret ve ekonomik büyüme teorileri, 21. yüzyıla gelindiğinde ülke ekonomilerinin planlı yönetilmesine katkı sağlayan bir iktisat alanı olmuştur.

Türkiye ekonomisine bakıldığında, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren korumacı dış ticaret politikası ve ithalat ikamesine dayalı strateji izlenmiştir. 1980 yılına kadar süren dışa kapalı ekonomi, ilk dönemlerde ülkenin kalkınmasında önemli rol oynamasına rağmen sonraki dönemlerde ülke ekonomisinin gelişmesini yavaşlatmıştır. Bu nedenle artık zorunluluk haline gelen dışa açık ekonomi, 1980 yılından itibaren yürürlüğe girmiştir. Bu süreçten sonra Türkiye'de, ihracata dayalı

ekonomik büyüme modeli uygulanmıştır. Yeni ekonomik sisteme geçişte bazı zorluklar yaşanmasına rağmen ekonomiye olumlu etki etmiştir. Zaman içinde çıkarılan karar ve uygulanan teşvik ve tarifelerle olumlu seyir sürdürülmüştür. Süreç içerisinde ulusal veya uluslararası krizlerin meydana gelmesi, yeni tedbirlerin uygulanmasına yol açmıştır.

Ekonomik gelişmenin bölgesel kalkınmaya katkısı önemli bir husustur. Yaygın kalkınma anlayışıyla ekonomik büyümenin sağlanması, bölgelerin ekonomik üretime eşit katkılarıyla meydana gelmektedir. Bu çerçevede bölgelerde yürütülen iç ve dış ticari faaliyetler önem arz etmektedir. Türkiye'nin 1980'den sonra dışa açık ekonomik sistemi benimsemesiyle birlikte bölgelerinde dış ticaret alanında gelişimler söz konusu olmuştur. Türkiye'deki yedi bölgenin dış ticaret faaliyetleri değerlendirildiğinde, 2002-2018 döneminde Doğu Anadolu Bölgesi'nin en az değere sahip olduğu gözlemlenmiştir. Türkiye ortalamasının çok altında kalmış olan söz konusu bölge, Türkiye'deki bölgesel eşitsizliğin çok fazla olduğunu göstermektedir. Aynı döneme bakıldığında, Marmara Bölgesi'nin en fazla dış ticaret hacmine sahip olduğu ve hatta diğer altı bölgenin dış ticaret rakamlarının toplamından fazla olduğu görülmektedir. Bu durum Marmara Bölgesi'ni Türkiye'nin en önemli bölgesi yapmakta fakat ülke ekonomisinin tek bölgede yoğunlaşması büyük riskler taşımaktadır. Dolayısıyla üretim sektörlerinin kaynak yakınlığına göre bölgelere dağılımının yapılması, söz konusu riski azaltabileceği gibi aynı zamanda ülkedeki bölgesel adaletin gerçekleşmesine katkı sağlayabilir.

Çalışmamızda Türkiye'de bölgesel dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Pedroni eşbütünleşme panel veri yöntemiyle analiz edilmiştir. Söz konusu analizde 2002-2018 dönemi ele alınmış ve Türkiye'deki yedi bölge ayrı ayrı teste tabi tutulmuştur. Analiz sonuçlarında Akdeniz Bölgesi dışındaki diğer bölgelerin hepsinde ithalat ve ihracat ile ekonomik büyüme arasında ilişki tespit edilmiştir. Akdeniz Bölgesi'nde ise ihracat ile ekonomik büyüme arasında ilişki tespit edilirken, ithalat ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkiye rastlanmamıştır. Akdeniz Bölgesi'nde ithalatın ekonomik büyümeyle ilişkisinin çıkmamasında uygulamada kullanılan zaman serisinin mevsimsellikten arındırılmaması bir neden olarak gösterilebilir. Bu durum da çalışmanın önemli bir sınırlılığı olarak görülmektedir. İthalat sektörü, uluslararası siyasi ve ekonomik gelişmelere duyarlı

olabileceğinden Akdeniz Bölgesi'nde mevsimsellik etkisi sebebiyle bir ilişkiye rastlanmamış olabilir. Bu durum Tunç (2017)'un çalışmasında, Batı Akdeniz Bölgesi'nde ithalatın mevsimsel bir kırılmaya sahip olduğu tespit edilmiştir.

Analiz sonuçlarımız, literatürde Çütçü (2013), Soukiazis ve Antunes (2011)'in çalışmalarıyla benzerlik göstermektedir. Pedroni eşbütünleşme testi, iki değişken arasındaki ilişki hakkında bilgi veren bir yöntemdir. Bu yönteme göre sonuçlarımız, yedi bölgenin ihracatının ekonomik büyümeyi etkilediğini göstermektedir. Bunun yanında altı bölgenin de ithalatının ekonomik büyümeye katkı sağladığını göstermektedir. Dolayısıyla bu ilişkilerin varlığı, bölgesel dış ticaretin bölgesel kalkınmada önemli bir unsur olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ek olarak, bölgesel eşitsizliğin azaltması için bölgesel dış ticaretin artırılmasının önemli olduğu düşünülmektedir.

Türkiye'de bölgesel dış ticaretin gelişimi, nüfusun bölgesel dağılımını, bölgesel istihdamı ve yerinden kalkınmayı pozitif etkilemektedir. Bu sebeple dış ticaretin bir bölgede toplanması yerine tüm bölgelerde eşit olacak şekilde gerçekleştirilmesi, bölgesel kalkınma açısından önemli görülmektedir. Bundan dolayı devletin dış ticaret faaliyeti daha az olan bölgelere daha fazla yatırım yaparak, o bölgelerdeki girişimciliği artıracak faizsiz kredi ve teşvik politikaları uygulayarak, sosyal güvenlik primi ve vergi teşvikleri politikalarını çeşitlendirerek, dış ticaretin artmasına olanak sağlaması; bölgesel eşitsizliğin azalmasına ve ekonomik büyümede bölgesel katkıların daha fazla olmasına yol açacaktır.

Bu çalışmada, Türkiye'de bölgesel dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu çalışmadan hareketle, yeni araştırmalar için Türkiye'de bölgesel dış ticaretin ekonomik büyüme ile ilişkisinin ARDL sınır testi, VAR analizi ve Dumitrescu-Hurlin nedensellik testleriyle 1980 sonrası dönem için incelenmesi araştırmacılara önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Abdulgalimov, A. M., ve Arsakhanova, Z. A. (2019). Development of foreign trade turnover as factor of economic growth in Caucasus. In *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences EpSBS* (pp. 2734-2743).

Acar, Y. (2002). İktisadi büyüme ve büyüme modelleri. *Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayını*, (67).

Acemoglu, D. (2012). Introduction to economic growth. *Journal of economic theory*, 147(2), 545-550.

Acemoglu, D. (2009). *Introduction to modern growth theory*. Princeton University Press. United States.

Acet, H., Erdoğan, S. ve Köksal, M. (2016). İthalat, ihracat ve büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye uygulaması. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *16*(31), 145-161.

Acharyya, R. ve Kar, S. (2014). *International trade and economic development*. Oxford University Press, USA.

Adıgüzel, G. (2011). *Lojistiğin dış ticaret üzerine etkileri ve Türkiye örneği*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Aga, A. A. K. (2014). The impact of foreign direct investment on economic growth: a case study of Turkey 1980–2012. *International Journal of Economics and Finance*, *6*(7), 71-84.

Aghion, P. ve Howitt P. (2009). *Endogenous growth theory*. London: The MIT Press Cambridge.

Ahmad, M., Zhao, Z. Y., Irfan, M. ve Mukeshimana, M. C. (2019). Empirics on influencing mechanisms among energy, finance, trade, environment, and economic growth: a heterogeneous dynamic panel data analysis of China. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(14), 14148-14170.

Akbaş, Y. E. (2012). Ekonomik büyüme, cari açık ve kısa vadeli sermaye akımları arasındaki karşılıklı ilişkinin incelenmesi: OECD ülkeleri üzerine bir araştırma. *Unpublished PHD Dissertation). İnönü University Institute of Social Sciences*.

Akcan, A. T. ve Metin, İ. (2018). Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Electronic Turkish Studies*, *13*(14).

Akdede, S. H. ve Erdal, F. (2004). Bölgesel yakınsamada kamu yatırımları: Türkiye örneği. *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu, 1,* 1-8.

Akduğan, U. ve Doğan, S. (2018). Gümrük Birliği sonrası Türkiye'de reel döviz kuru değişimlerinin ödemeler dengesine etkileri. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, *7*(2), 18-40.

Akkahve, D. (2004). Doğu Karadeniz bölgesel gelişme planı (DOKAP). *KEAS, 3,* 9-15.

Akkaş, İ. ve Öztürk, M. (2016). Türkiye'de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerinin analizi. *Journal of International Social Research*, *9*(42).

Aktaş, C. (2009). Türkiye'nin ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (18), 35-47.

Akyüz, Y. (1980). *Sermaye bölüşüm büyüme* (2. Baskı). Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, (453).

Albayrak, A. S., Kalaycı, Ş. ve Karataş, A. (2004). Türkiye'de coğrafi bölgelere göre illerin sosyoekonomik gelişmişlik düzeylerinin temel bileşenler analiziyle incelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *9*(2).

Alesina, A., Spolaore, E. ve Wacziarg, R. (2000). Economic integration and political disintegration. *American Economic Review*, *90*(5), 1276-1296.

Alkin, E. (1992). *Gelir ve büyüme teorisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Altay, O. N., Gacaner, A. ve Çatık, N. (2004). Ege Bölgesinin kalkınmasında finansal kurumsallaşma araç olabilir mi. *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu*, *1*, 16-42.

Antell, G ve Harris, W. (2005). *Economics institutions and analysis* (4. Baskı). ABD: Amsco School Yayınları.

Arslan, K. (2014). *Dış ticaret politikaları*. Detay Yayıncılık, Ankara.

Atik, H. (2006). Tercihlerde benzerlik teorisi: Türkiye ve bazı komşu ülkelerin dış ticareti üzerine bir analiz. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(02), 33-43.

Ay, A. (2007). *Türkiye'de dış ticaret ve kur politikası uygulamaları*. Çizgi Kitabevi.

Ay, A. ve Gerçeker, M. (2013). İhracat, ithalat ve ekonomik büyüme nedensellikleri: Türkiye uygulaması (1998-2010). *Ekonomik Mali Yayınlar San. ve Tic. AŞ*.

Aytaç, A. (2017). Ekonomik büyüme–İhracat ilişkisi: 2001-2016 Türkiye örneği. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 6(4), 214-222.

Aytaç, A. ve Akduğan, U. (2012). Dış ticaret ve ekonomik büyüme üzerine bir nedensellik analizi: 2001-2011 Türkiye örneği. *Trakya University Journal of Social Science*, *14*(2).

Baldwin, R., Braconier, H. ve Forslid, R. (2005). Multinationals, endogenous growth, and technological spillovers: theory and evidence. *Review of International Economics*, 13(5), 945-963.

Ballance, R. H., Ansari, J. A. ve Singer H. W., (1985). Uluslararası ekonomi ve sınai kalkınma: üçüncü dünyada dış ticaret ve yatırım. (Çev. C. Balkır, A. Ersoy). Çağlayan Kitabevi.

Balmumcu, Ö. ve Süslü, B. (2017). Para politikası açısından Türkiye'de 2001 ve 2008 kriz deneyimleri. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, *54*(626), 9.

Barber, W. J. (1995). *İktisadi düşünce tarihi*. (Çev. İ, Durdu). İstanbul: Şule Yayınları.

Barro, R. J. ve Sala-i Martin, X. (1995). *Economic growth.* McGraw-Hill, New York.

Basılgan, M. (2011). Ekonomik gelişmenin yaratıcı yıkımı: Schumpeteryan girişimci. *Amme İdaresi Dergisi*, 44(3), 27-56.

Bayraktutan, Y. (2003). Bilgi ve uluslararası ticaret teorileri. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1(4), 175-186.

Beer, M. (2014). *An ınquiry into Physiocracy* (Routledge Revivals). Routledge.

Berber, M., Yıldız, E. B. ve Tandoğan, D. (t.y). Küresel ekonomik krizin bölgesel karakteristiği: Türkiye deneyimi. Çevrimiçi, http://www.metinberber.com/kullanici_dosyalari/file/etki(1).doc. (Erişim Tarihi 5 Mayıs 2020).

Berber, M. (2004). *İktisadi Büyüme ve Kalkınma* (2. Baskı). Trabzon: Derya Kitabevi.

Buckley, P. J. ve Clegg, J. (Eds.). (2016). *Multinational enterprises in less developed countries*. Springer.

Chipman, J. S. (2008). *The theory of international trade* (Vol. 1). Edward Elgar Publishing.

Choi, I. (2001). Unit root tests for panel data. *Journal of International Money and Finance*, Elsevier, vol. 20(2), pages 249-272, April.

Cho, D. S. ve Moon, H. C. (2000). *From Adam Smith to Michael Porter: evolution of competitiveness theory* (Vol. 2). World Scientific.

Chuang, Y. C. (2000). Human capital, exports, and economic growth: a causality analysis for Taiwan, 1952–1995. *Review of international economics*, *8*(4), 712-720.

Çelik, T. ve İlkay, S. Ç. (2016). Türkiye'de ihracat ve ithalat arasındaki ilişkinin 1989-2015 dönemi için test edilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *21*(3), 961-969.

Çetin, G., Yıldırım, H. H., Koy, A. ve Köksal, C. (2018). Defense expenditures and economic growth relationship: a panel data approach for NATO. *In Global Approaches in Financial Economics, Banking, and Finance* (pp. 131-149). Springer, Cham.

Çetin, M. ve Işık, H. (2014). Türkiye ve Avrupa Birliği ekonomilerinde yenilikler ve Ar-Ge'nin teşviki: karşılaştırmalı bir değerlendirme. *Maliye Dergisi*, *166*(1), 75-94.

Çiçek, I. (2011). Teknoloji geliştirmede yaratıcılığı yönetmek. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, *3*(1), 45-55.

Çolak, Ö. ve Öztürkler, H. (2012). Tasarrufun belirleyicileri: küresel tasarruf eğiliminde değişim ve Türkiye'de hanehalkı tasarruf eğiliminin analizi. *Bankacılar Dergisi*, (82), 1-43.

Çütçü, İ. (2013). İhracatçı firmaların kalkınmaya etkisi ve firmaların ihracat performansını etkileyen faktörler: Güneydoğu Anadolu Bölgesi üzerine bir uygulama. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), 151-184.

Demir, O. (2002). Durgun durum büyümeden içsel büyümeye. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *3*(1), 1-16.

Dereli, D. D. (2018). Türkiye'de ekonomik büyüme ile dış ticaret arasındaki nedensellik ilişkisi (1969-2016).

Deviren, N. V. (2004). Yeni dış ticaret teorileri. *Mevzuat Dergisi*, 7(81), 1.

Dickey, D. A., ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, *74*(366a), 427-431.

Dinçer, M. Z. (t.y.). *Uluslararası iktisat teorisi ve politikası*. Erişim Tarihi 3 Mayıs 2020, http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/iktisat_ao/uluslarasiiktisatteo.pdf.

Dinçer, H. ve Yüksel, S. (2019). Identifying the causality relationship between health expenditure and economic growth: an application on E7 countries. *Journal of Health Systems and Policies*, *1*(1), 5-23.

Dinler, Z. (2012). *Mikro ekonomi* (23.Baskı). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Dinler, Z. (2004). *İktisada giriş*. Ekin Kitabevi Yayınları.

Dinler, Z. (2001). *Bölgesel iktisat* (6. Baskı). Ekin Kitabevi, Bursa.

Doğan, S. (t.y.). *Uluslararası iktisat-I*. Erişim Tarihi 3 Mayıs 2020, http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/disticaret_ue/uluslararasiiktisati.pdf.

Doğru, Y. ve Şiriner, İ. (2005). Türkiye ekonomisinin büyüme dinamikleri üzerine bir değerlendirme. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3 (2), 163-182.

Dura, C. (2000). Yeni dış ticaret teorileri: genel bir bakış. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (16), 1-16.

Dünya Bankası (2020). Ekonomik Büyüme Oranları. Erişim Tarihi 15 Şubat 2020, https://data.worldbank.org/.

Edwards, S. (1998). Openness, productivity and growth: what do we really know*? The Economic Journal*, 108(447), 383-398.

Eicher, T. S. (1999). Trade, development and converging growth rates: dynamic gains from trade reconsidered. *Journal of International Economics*, 48(1), 179-198.

Einaudi, M. (1938). *Physiocratic doctrine of judicial Control.*

Engle, R. F. ve Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 251-276.

Engin, C. ve Göllüce, E. (2016). 2008 Küresel finans krizi ve Türkiye üzerine yansımaları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *6*(1), 27-40.

Erdönmez, P. A. (2003). Türkiye'de 2001 yılındaki mali kriz sonrasında kurumsal sektörde yeniden yapılandırma. *Bankacılar Dergisi*, *47*, 38-55.

Eren, A. (2012). *Türkiye ekonomisi*. Ekin Kitabevi.

Erlat, H. (Ed.). (2005). *Bölgesel gelişme stratejileri ve Akdeniz ekonomisi*. Türkiye Ekonomi Kurumu.

Eroğlu, A. S. (2012). *Akdeniz Bölgesinin sosyo-ekonomik yapısı* (No. 2012/58). Discussion Paper.

Ersin, İ. (2018). İhracata dayalı büyüme hipotezinin test edilmesi: MINT ülkeleri örneği. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, *1*(1), 26-38.

Ersin, İ. ve Baş, H. (2019). Güney Avrupa refah ülkelerinde sosyal harcamalar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi. *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, *9*(1), 193-213.

Ersin, İ. ve Duran, S. (2017). Faizsiz finans döngüsünü oluşturma açısından adil ekonomik düzen söyleminin kredileşme ilkeleri ve uygulanabilirliğinin değerlendirilmesi. *Electronic Turkish Studies*, 12(8).

Feenstra, R. C. (2015). *Advanced international trade: theory and evidence*. Princeton university press.

Fiaschi, D. ve Signorino, R. (2003). Consumption patterns, development and growth: Adam Smith, David Ricardo and Thomas Robert Malthus. *European Journal of the History of economic thought*, 10(1), 5-24.

Foley, D. K., Michl, T. R. ve Tavani, D. (2019). *Growth and distribution*. Harvard University Press.

Freeman, C. ve Soete, L. (2003). *Yenilik İktisadi*. (Çev: E. Türkcan). Tübitak Yayınları, Ankara.

Furceri, D., Hannan, S. A., Ostry, J. D. ve Rose, A. K. (2018). *Macroeconomic consequences of tariffs* (No. w25402). National Bureau of Economic Research.

Gomes, L. (1987). *Foreign trade and the national economy: Mercantilist and classical perspectives*. Springer.

Groenewegen, P. (2002). *Eighteenth Century economics* (Vol. 55). Routledge.

Grossman, G.M. ve Helpman, E., (1991). *Innovation and growth in the global economy*. MIT Press, Cambridge, MA.

Gül, E. ve Kamacı, A. (2012). Dış ticaretin istihdam üzerindeki etkileri: bir panel veri analizi. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, *12*(4).

Gül, E., Kamacı, A., ve Konya, S. (2012). Dış borcun büyüme üzerine etkileri: Orta Asya Cumhuriyetleri ve Türkiye örneği. *International Conferance on Eurasian Economies*, *2012*, 169-174.

Günsoy, G. ve Erdinç, Z. (2013). *İktisadi büyüme*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Haberler, G. V. (1936). *Theory of international trade: with its applications to commercial policy*. William Hodge and Company Limited, London.

Hacıoğlu, Ü., Dinçer, H. ve Yüksel, S. (2016). Examining critical factors affecting ownership structure in Turkish banking sector. *Journal Of Qafqaz University*, *4*(1), 10-22.

Handoyo, R. D., Erlando, A., Sari, R. D. R., Riyanto, F. D. ve Darmawan, A. P. (2019, October). Impact of non tariff policy on Indonesian coffee exports to main ımporter countries. In *2018 International Conference on Islamic Economics and Business (ICONIES 2018)*. Atlantis Press.

Haney, L. H. (1913). *History of economic thought: a critical account of the origin and development of the economic theories of the leading thinkers in the leading nations*. New York: The Macmillan Co..

Hayır, M. ve Jentsch, C. (2004). Kocaeli depreminin yerleşme ve sanayi üzerindeki etkileri. *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu, 1,* 286-301.

Heckscher, E. F. (1919). *The effect of foreign trade on the distribution of income*.

Helpman, E. (1981). International trade in the presence of product differentiation, economies of scale and monopolistic competition: a Chamberlin-Heckscher-Ohlin approach. *Journal of international economics*, 11(3), 305-340.

Hepaktan, C. E. ve Çınar, S. (2011). Türkiye'nin dış ticaretinin bölgesel profili. *Marmara University Journal of the Faculty of Economic & Administrative Sciences*, *30*(1).

Horská, E., Moroz, S., Polakova, Z., Nagyová, Ľ., ve Paska, I. (2019). Evaluation of interaction between chosen indicators of development of regions in Ukraine. *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy*, *14*(2), 341-357.

Hüseyni, İ. ve Çakmak, E. (2016). Türkiye'de ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisi: eş-bütünleşme ve nedensellik analizi. *Ataturk University Journal of Economics & Administrative Sciences*, *30*(4).

Im, K. S., Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, Elsevier, vol. 115(1), s. 53-74, July.

Irwin, D. (2001). A brief history of international trade policy. *The Library of Economics and Liberty. Contributors' Forum*, http://www.econlib.org/library/Columns/Irwintrade.html. (Erişim Tarihi 11 Şubat 2020).

İspir, M. S., Ersoy, B. A. ve Yılmazer, M. (2009). Türkiye'nin büyüme dinamiğinde ihracat mı ithalat mı daha etkin?. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *24*(1).

İzgi, B. B. ve Yılmaz, H. (2018). Türkiye'de ekonomik büyüme, ihracat ve ithalat: nedensellik ilişkisi (1992-2016). *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5(2), 54-74.

İzmir Kalkınma Ajansı. (2014). İzmir bölge planı 2014-2023.

Jones, C. (2001). İktisadi Büyümeye Giriş. (Çev: Ş, Ateş, İ, Tuncer). Literatür Yayınları. 56.

Kafalı, M. A. (2002). İç Anadolu Bölgesi ekonomik ve sosyal durum raporu. *Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü, Haziran, Ankara*, 4-95.

Kao, C. (1999). Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of econometrics*, 90(1), 1-44.

Kar, M., ve Taban, S. (2003). Kamu harcama çeşitlerinin ekonomik büyümeye etkisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(3), 159-175.

Kara, H. (2004). Türkiye'de 500 büyük sanayi kuruluşunun ülke sanayisi içindeki yeri, önemi ve bölgesel dağılışı. *İçinde Kentsel Ekonomi Araştırmalar Sempozyumu Kitabı, C, 1*, 302-313.

Kara, F. ve Ersin, İ. (2020). The effects of health expenditures to decrease infant mortality rates in OECD countries. In *Multidimensional Perspectives and Global Analysis of Universal Health Coverage* (pp. 357-383). IGI Global.

Karagöl, E. T. (2016). 15 Temmuz darbe girişimi ve Türkiye ekonomisi. *Adam Academy Journal of Social Sciences / Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, *6*(2), 37–50. https://ezproxy.ticaret.edu.tr:2885/10.31679/adamakademi.285017. (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2020).

Karabulut, K. (2010). Özal dönemi Türkiye'nin ekonomi-politiği. *Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi I Küresel Krizler ve Ekonomik Yönetişim*, *15*(16), 978-1008.

Karluk, R. (2002). *Uluslararası ekonomi: teori ve politika*, 6. Basım. Beta Yayınları. İstanbul.

Karluk, S. R. (1998). *Uluslararası ekonomi*, Beta, 5. Bası, İstanbul.

Kaynak, M. (2012). *Büyüme teorilerine giriş*. Ankara, Gazi Kitabevi.

Kaynak, M. (2009). *Büyüme teorileri: giriş:(ders notları)*. Gazi Kitabevi.

Keesing, D. B. (1966). Labor skills and comparative advantage. *American Economic Review*, 56(1/2), 249-258.

Keesing, D. B. (1965). Labor skills and international trade: evaluating many trade flows with a single measuring device. *Review of Economics and Statistic*, 47(3), 287-294.

Kenen, P. B. (1965). Nature, capital and trade. *Journal of Political Economy*. 73(5), 437-460.

Kılıç, N. Ö. ve Beşer, M. (2017). Relationship of foreign trade and economic growth in Eurasian economy: panel data analysis. *International Journal of Economics and Finance*, *9*(9), 1-7.

Korkmaz, S. (2014). Türkiye ekonomisinde ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi/Causality relationship between export and economic growth in Turkish economy. *Business and Economics Research Journal*, *5*(4), 119.

Korkmaz, S. ve Aydın, A. (2015). Türkiye'de dış ticaret-ekonomik büyüme ilişkisi: nedensellik analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt 10, Sayı 3, ss. 47-76.

Kreinin, M. E. (2002). *International economics: a policy approach*, Thomson Learning.

Krueger, A.O. (1997). Trade policy and economic development: how we learn. *American Economic Review*, 87: 1-22.

LaHaye, L. (2017). Mercantilism. *The New Palgrave Dictionary of Economics*, 1-4.

Leamer, E. E. (1995). *The Heckscher-Ohlin model in theory and practice*.

Leamer, E. E. (1980). The Leontief paradox, reconsidered. *Journal of political Economy*, 88(3), 495-503.

Lederman, D. ve Maloney, W. F. (Eds.). (2006). *Natural resources, neither curse nor destiny*. The World Bank.

Leontief, W. (1958). Factor proportions and the structure of American trade: further theoretical and empirical analysis: Reply. *The Review of Economics and Statistics*, 40(1), 119-122. doi:10.2307/1926258.

Leontief, W. (1953). Domestic production and foreign trade; the American capital position re-examined. *Proceedings of the American philosophical Society*, 97(4), 332-349.

Levin, A., Lin. C. ve Chu, C.J. (2002). Unit root tests ın panel data: asymptotic and finitesample properties. *Journal of Econometrics*, 108:1–24.

Linder, S. B. (1961). *An essay on trade and transformation*. Stockholm: Almqvist ve Wiksell.

Lucas, R. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, *22*(1), 3-42.

Ma, J. (2019). Research on the relationship between financial development and real economic growth in Qinghai Province. In *2019 International Conference on Economic Management and Model Engineering (ICEMME)* (pp. 614-619). IEEE.

Maddala, G.S. ve Wu, S. (1999). Comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Special Issue, 61:631-652.

Magnusson, L.G. (2007). Mercantilism. W.J. Samuels, J.E. Biddle & J.B. Davis (eds.). *In a companion to the history of economic thought* Doi:10.1002/9780470999059.ch4. (Erişim Tarihi 10 Ocak 2020).

Malthus, T. R., Winch, D. ve James, P. (1992). *Malthus:'An Essay on the Principle of Population'*. Cambridge University Press.

Mankiw, N. G., Romer, D. ve Weil, D. N. (1992). A contribution to the empirics of economic growth. *The quarterly Journal of economics*, *107*(2), 407-437.

Marshall, A. (2009). *Principles of economics: Unabridged eighth edition*. Cosimo, Inc..

Marx, K. ve Engels, F. (1986). *Wage-Labour and capital*. Charles H. Kerr.

Melemen, M. (2016). *Uygulamalı dış ticaret işlemleri* (3. Baskı). Türkmen Kitabevi.

Mill, J. S. (1884). *Principles of political economy*. D. Appleton.

Mun, T. ve Hollander, J. H. (1895). England's treasure by forraign trade. *New York: Macmillan and Co*.

Neill, T. (1948). Quesnay and Physiocracy. *Journal of the History of Ideas*, 9(2), 153-173. doi:10.2307/2707226.

Nişancı, M., Karabıyık, İ. ve Uçar, M. (2011). Üst orta gelir grubu ülkelerinde diş ticaret ve iktisadi büyüme. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 12, Sayı 1, s. 303-312.

North, D. (1822). *Discourses upon trade*. Johnson Reprint Corporation.

Obstfeld, M. ve Krugman, P. R. (2003). *International economics: theory and policy*. Pearson Education, Inc.

Ohlin, B. (1935). Interregional and international trade. *Harvard University Press, Cambridge*.

Oktar, S. ve Yüksel, S. (2015). Bankacılık krizlerinin erken uyarı sinyalleri: Türkiye üzerine bir uygulama. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *14*(28), 37.

Oktay, N. (2005). *Dış ticarete giriş*. Anadolu Üniversitesi.

Özcan, B. ve Özçelebi, O. (2013). İhracata dayalı büyüme hipotezi Türkiye için geçerli mi?. *Journal of Management & Economics*, *20*(1).

Özel, H. A. (2018 Özel, H. A. (2018). Ekonomik büyüme ve dış ticaret ilişkisi: Türkiye örneği. *International Journal of Innovative Approaches in Social Sciences*, *2*(1), 73-82. Erişim adresi, https://doi.org/10.29329/ijiasos.2018.142.3. (Erişim Tarihi 27 Mayıs 2020).

Özer, M. ve Erdoğan, L. (2006). Türkiye'de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin zaman serisi analizi. *Ekonomik Yaklaşım*, *17*(60-61), 93-110.

Özgüven, A. (1988). *İktisadi büyüme, iktisadi kalkınma, sosyal kalkınma, planlama ve Japon kalkınması*. Filiz Kitabevi.

Öztürk, N. (2009). *Dış ticaret: kuram, politika, uygulama*. Palme Yayıncılık.

Öztürk, N. (2003). Dış ticaret kuramında yeni yaklaşımlar. *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Öneri Dergisi*, Cilt:5, yıl:9, Sayı;19, Ocak 2003, s.109-126.

Öztürk, E. ve Özel, H. A. (2018). E-7 ülkelerinde dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisi. *Journal Of Süleyman Demirel University Institute Of Social Sciences Year*, *2*(31), 358-369.

Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Parasız, İ. ve Ekren, N. (2013). *Uluslararası iktisat*. *Bursa:* Ezgi Kitabevi.

Partant, F. ve Başkaya, F. (2002). *Kalkınmanın sonu:" Bir alternatif mi doğuyor?"*. Maki Basın Yayın.

Pata, U. K. (2017). Türkiye'de dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkileri: Toda-Yamamoto nedensellik analizi (1971-2014). *Ataturk University Journal of Economics & Administrative Sciences*, *31*(1).

Pedroni, P. (2001). Fully modified ols for heterogeneous cointegrated panels nonstationary panels, panel cointegration, and dynamic panels (pp. 93-130): *Emerald Group Publishing Limited*.

Pedroni, P. (1999). Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*,61(S1), 653-670.

Pekin, T. (1995). *Ekonomiye giriş*. İzmir: Bilgehan Matbaası.

Posner, M. V. (1961). International trade and technical change. *Oxford economic papers*, 13(3), 323-341.

Quesnay, F. (1894). *Tableau economique,* edited by Henry Higgs.

Rebelo, S. (1991). Long-run policy analysis and long-run growth. *Journal of political Economy*, *99*(3), 500-521.

Renelt, D. (1991). *Economic growth: A review of the theoretical and empirical literature* (Vol. 678). World Bank Publications.

Ricardo, D. (2004). *The principles of political economy & taxation*. New York: Dover Publications Inc.

Ricardo, D. (1821). *On the principles of political economy and taxation* (3. Baskı). Kitchener, Batoche Books.

Rodriguez, F. ve Rodrik, D. (2000). Trade policy and economic growth: a skeptic's guide to the cross-national evidence. *NBER macroeconomics annual*, *15*, 261-325.

Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of political economy*, *94*(5), 1002-1037.

Rubin, I. I. ve Colliot-Thélène, C. (1979). A history of economic thought. *London: Ink links*.

Rybczynski, T. M. (1955). Factor endowment and relative commodity prices. *Economica*, 22(88), 336-341.

Saçık, S. (2009). Dış ticaret politikası ve ekonomik büyüme ilişkisi: teorik açıdan bir inceleme. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2009 (1), 162-171.

Sağlam, Y. ve Egeli, H. A. (2015). İhracata dayalı büyüme hipotezi: Türkiye örneği. *Dokuz Eylul University Journal of Graduate School of Social Sciences*, *17*(4).

Salvatore, D. (2016). *International economics* (12.Baskı). John Wiley & Sons.

Saraç, T. B. (2013). İhracat ve ithalatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği/the effects of exports and ımports on economic growth: Turkey case. *Ege Akademik Bakış*, *13*(2), 181.

Savaş, V. F. (1998). *İktisatın tarihi*. Avcıol Yayıncılık.

Savrul, M. ve Çetin, E. (2016). Türkiye'de 1980 sonrası liberalleşme sürecinde dış ticaretteki gelişmelerin Türkiye'nin cari açığına etkisi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 14(28), 511-532.

Sayar, G. ve Bayar, İ. (2019). Türkiye ve Avrupa Birliği ülkelerinde ikiz açık hipotezinin test edilmesi: panel veri analizi (1996-2017). *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(4), 35-48.

Schmitt, N. (1990). New international trade theories and Europe 1992: some results relevant for EFTA countries. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 29(1), 53-73.

Sever, E. (2009). *Finans, dış ticaret ve büyüme ilişkisi: Türkiye analizi*. Çizgi Kitabevi.

Seyidoğlu, H. (2013). *Uluslararası iktisat teori politika ve uygulama* (19. Baskı). İstanbul: Güzem Can Yayınları.

Singh, T. (2010). Does international trade cause economic growth? A survey. *The World Economy*, *33*(11), 1517-1564.

Stolper, W. ve Samuelson, P. (1941). Protection and Real Wages. *The Review of Economic Studies*, 9(1), 58-73. Erişim adresi, www.jstor.org/stable/2967638. (Erişim tarihi 03 Şubat 2020).

Smith, A. (2008). Milletlerin Zenginliği. H, Derin (Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Smith, A. (2007). An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. edited by SM Soares. Smith. *MetaLibri Digital Library*.

Snowdon, B. ve Vane, H. R. (2005). Modern macroeconomics: its origins, development and current state. *Edward Elgar Publishing*.

Solow, R. M. (1957). Technical change and the aggregate production function. *The Review Of Economics And Statistics*, 312-320.

Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal Of Economics*, 70(1), 65-94.

Soukiazis, E. ve Antunes, M. (2011). Is foreign trade important for regional growth? Empirical evidence from Portugal. *Economic Modelling*, *28*(3), 1363-1373.

Subaşat, T. (2004). Ticaret ve kalkınma. Yıldırım, N. M. (Ed.), *Dünya Ekonomisinde Bütünleşme Hareketleri ve Türkiye: Sorunlar ve Çözüm Önerileri* içinde (s.181-228). Ankara: Siyasal Yayınevi.

Swan, T. W. (1956). Economic growth and capital accumulation. *Economic record*, 32(2), 334-361.

Şahan, F., ve Bektaşoğlu, Y. (2010). A panel cointegration analysis of budget deficit and inflation for eu countries and Turkey. In *Empirical Studies in Social Sciences, prepared for the 6th International Student Conference, Izmir, Turkey*.

Şahin, A. (2007). *İhracat Prosedürlerini Biliyor Musunuz?*. TC Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi.

Şenkardeşler, R. A. (2018). Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'nin Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Nedensellik Analizi. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, *4*(1), 108-129.

Şerefli, M. (2016). Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (3), 136-143.

Taban, S., Günsoy, B., Günsoy, G., Erdinç, Z. ve Aktaş, M. (2013). *İktisadi büyüme*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, (1855).

Taban, S. (2011). *İktisadi büyüme kavram ve modeller* (2. Baskı). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Taban, S. (2010). *İçsel büyüme modelleri ve Türkiye*. Ekin Basım Yayın.

Tansel, A. ve N. D. Güngör (1997). The educational attainment of Turkey's labor force: a comparison across provinces and over time, *Metu Studies İn Development*, Vol: 24 (4).

Tantan, Ü. A. (2008). Türkiye'de *bölgelerarası sosyo-ekonomik dengesizliklerin mukayeseli incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya. Çevrimiçi, https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=UPP_Zu9isEmWGFXFCBYaseQ05C43FJzix0lhmTMuA7DtXLnQkCtj4RNg4ITJ4-wa. (Erişim Tarihi 25 Mayıs 2020).

Taştan, H. (2010). Türkiye'de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerinin spektral analizi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi, 2*(1), 87-98.

Taştekin, A. (2018). Türkiye'de bölgesel kalkınma stratejileri ve bölge idareleri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 1*(1), 69-83.

Thirwall, A. P. (2003). *Growth and development* (8. Baskı). Palgrave Macmillan.

Todaro, M. ve Stephen, C. (2011). *Economic development*. London: Pearson Education.

Tunç, H. (2017). Batı Akdeniz Bölgesi dış ticaretinde mevsimsel farklılaşma: Friedman analizi. *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 1*(2), 87-98.

Türel, Z. ve Çiçek, I. (2019). Ar-Ge ve inovasyon farklılığına yönelik bireysel tutumlar. *Scientific Committee,* 1437.

Türkiye İstatistik Kurumu (2020). Dış Ticaret Göstergeleri, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 Erişim Tarihi: 15 Şubat 2020.

Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı (2018). 2018-2020 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Reform Programı. Çevrimiçi, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/2018_Kat%C4%B1l%C4%B1m_%C3%96ncesi_Ekonomik_Reform_Program%C4%B1_2018-2020.pdf. Erişim Tarihi 16 Mayıs 2020.

Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı (2017). 2017 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Reform Programı. Çevrimiçi, http://www.sbb.gov.tr/wp-

content/uploads/2018/10/2017_Kat%C4%B1l%C4%B1m_%C3%96ncesi_Ulusal_Ekonomik_Reform_Program%C4%B1.pdf. Erişim Tarihi 14 Mayıs 2020.

Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı (2016). 2016 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Reform Programı. Çevrimiçi, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/2016_Y%C4%B1l%C4%B1_Kat%C4%B1l%C4%B1m_%C3%96ncesi_Ekonomik_Reform_Program%C4%B1.pdf. Erişim Tarihi 14 Mayıs 2020.

Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı (2014). Katılım Öncesi Ekonomik Program 2014-2016. Çevrimiçi, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Kat%C4%B1l%C4%B1m-%C3%96ncesi-Ekonomik-Program-2014-2016.pdf. Erişim Tarihi 13 Mayıs 2020.

Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı. (2013). Onuncu kalkınma planı (2014-2018). Çevrimiçi, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Onuncu-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2014-2018.pdf. Erişim tarihi 13 Mayıs 2020.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2019). 1923-2019 Yıllara Göre Dış Ticaret (Özel Ticaret Sistemi). Çevrimiçi, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=621. Erişim Tarihi 25 Mayıs 2020.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2018). İl Bazında Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, 2018. Çevrimiçi, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=2520. Erişim Tarihi 23 Mayıs 2020.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2016a). Dış Ticaret İstatistikleri Aralık 2015, Haber Bülteni, 21797. Çevrimiçi, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21797. Erişim Tarihi 15 Mayıs 2020.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2016b). İl Bazında Gayrisafi Yurtiçi Hasıla, 2004-2014. Haber Bülteni. Çevrimiçi, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24920. Erişim Tarihi 21 Mayıs 2020.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2014). Dış Ticaret İstatistikleri Aralık 2013, Haber Bülteni, 16070. Çevrimiçi, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16070. Erişim tarihi 15 Mayıs 2020.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2012). Dış Ticaret İstatistikleri Aralık 2011, Haber Bülteni, 10739. Çevrimiçi, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=10739. Erişim Tarihi 15 Mayıs 2020.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2009). Dış Ticaret İstatistikleri Aralık 2008, Haber Bülteni, 16. Çevrimiçi, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=3994. Erişim Tarihi 14 Mayıs 2020.

Türkiye İstatistik Kurumu (t.y). Bölgesel İstatistikler. Çevrimiçi, https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/. Erişim Tarihi 18.05.2020.

Uçan, O. ve Koçak, E. (2014). Türkiye'de dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Academic Review of Economics & Administrative Sciences*, *7*(2).

Uygur, E. (2010). *The global crisis and the Turkish economy* (No. 2010/3). Discussion Paper. Turkish Economic Association, Ankara

Ülgen, G. (2010). *İktisat bilimine giriş*. Der Yayınları.

Ünal, Ç. (2011). Türkiye'de imalat sanayinin 1. düzey bölgelerindeki gelişimi ve karşılaştırılması. *Türk Coğrafya Dergisi*, (56), 39-54.

Ünsal, A. ve Özgür, E. (2004). Bölgesel gelişimde faktör analizi yaklaşımı. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *6*(1), 1-15.

Ünsal, E. (2016). *İktisadi büyüme* (2. Baskı). Ankara: BB101 Yayınevi.

Ünsal, E. (2007). *İktisadi büyüme*. Ankara: İmaj Yayınevi.

Üzümcü, A. (2012). *İktisadi büyüme:(Teori, Model ve Türkiye Üzerine Gözlemler)*. Beta.

Üzümcü, A. (2002). *İçsel büyüme modelleri ve dış ticaret kazançları: Türkiye üzerine bir uygulama*. Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.

Vernon, R. (1966). International investment and international trade in the product cycle. *The Quarterly Journal Of Economics*, 80(2), 190-207. Erişim adresi, www.jstor.org/stable/1880689. (Erişim tarihi 10 Şubat 2020).

Yapraklı, S. (2007). İhracat ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik: Türkiye üzerine ekonometrik bir analiz. *Middle East Technical University Studies in Development*, *34*(1).

Yardımcı, P. (2006). İçsel büyüme modelleri ve Türkiye ekonomisinde içsel büyümenin dinamikleri. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2006(1), 96-114.

Yardımcıoğlu, F. (2012). OECD ülkelerinde sağlık ve ekonomik büyüme ilişkisinin ekonometrik bir incelemesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *13*(2), 27-47.

Yeldan, E. (2010). *İktisadi büyüme ve bölüşüm teorileri*. Ankara: Efil Yayınevi.

Yıldırım, E. (2015). İhracata dayalı büyüme illüzyon mu? Simetrik ve asimetrik nedensellik testlerinden kanıtlar. *International Journal of Economic & Administrative Studies*, *8*(15).

Yıldırım, N. (2011). *İktisadi büyüme teorisi*. Barış Kitap.

Yılmaz, Ş. E. (2016). *Dış ticaret kuramlarının evrimi*. 4. baskı, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Yurdakul, F. ve Aydın, M. (2018). Ekonomik büyüme ve dış ticaret arasındaki ilişki: Türkiye üzerine bir uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 23-36.

Yüksel, S. ve Zengin, S. (2016). Causality relationship between ımport, export and growth rate in developing countries. *International Journal of Commerce and Finance*, *2*(1), 147-156.

Yükseler, Z. (2009). Türkiye'de kriz dönemlerinde ekonomik gelişmeler ve ödemeler dengesi uyumu. *Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Yayını*.

Zhabynets, O. (2020). The cities of the Western region of Ukraine in international trade in services: trends and prospects of development.

Zahonogo, P. (2016). Trade and economic growth in developing countries: Evidence from sub-Saharan Africa. *Journal of African Trade*, *3*(1-2), 41-56.